

Rethinking Theories of Socio-Political Complexity: From Classical Models to Heterarchy

Donya Etemadifar¹; Rouhollah Yousefi Zoshk*²; Mohammad Eghbal Chehri³

1 PhD Candidate of Prehistoric Archaeology, SR.C Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2 Associated Professor in Archaeology, Islamic Azad University, Varamin-Pishva Branch, Varamin, Iran.

3 Assistant Professor in History & Archaeology, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
December 21, 2024
Accepted
February 23, 2025

10.2234/z.a.r.2025.722
707

Citation:

Etemadifar, D.,
Yousefi Zoshk, R.,
& Chehri, M. E.,
(2025). "Rethinking
Theories of Socio-
Political
Complexity: From
Classical Models to
Heterarchy", *Zagros
Archaeological
Research*, 2(1): 30-
54 doi:
10.2234/z.a.r.2025.722
707

ABSTRACT

This article offers a comprehensive review of concepts, theories, and archaeological evidence concerning socio political complexity, tracing the intellectual shift from classical hierarchical and unilinear models toward recent approaches emphasizing multilinearity, heterarchy, and network theories. Early models by thinkers such as Spencer, Morgan, and Service framed complexity as a universal, linear progression toward centralized, bureaucratic states. More recent critiques have challenged the deterministic and stage bound nature of such models, proposing instead that complexity can also arise through lateral, polycentric arrangements that achieve high degrees of integration, legitimacy, and efficiency without rigid centralization. Drawing on key sources and critical analysis, the study argues that "complexity" is a fluid, multidimensional, and context dependent concept, shaped not only by vertical state structures but also by horizontal, multi nodal networks. The conclusion stresses the value of attending to multiple, nonlinear pathways in social organization and highlights interdisciplinary frameworks and network analysis methods for recognizing the dynamics of past societies.

Keywords: Socio political complexity, heterarchy, classical models, multilinearity, political archaeology.

Introduction

In archaeology and the social sciences, “complexity” is a central yet contested term, subject to constant redefinition. Originally embedded in classical evolutionary and hierarchical models (Spencer 1876; Morgan 1877; Service, 1962), it has undergone major transformations since the late 20th century, especially under the influence of interdisciplinary perspectives, network studies, complexity theory, and post structuralist thought (Carballo & Feinman, 2018; Yoffee 2005). In the classical framework, complexity meant a gradual, linear transition from “simple” to “complex” societies, marked by growing population density, intensified division of labor, central political institutions, and multi-tiered bureaucracies (Fried, 1967; Flannery 1972). Archaeologists linked such transitions to material correlates: urban centers, monumental architecture, sophisticated infrastructure, writing systems, and evidence for economic specialization (Trigger, 2003).

Since the 1980s, however, accumulated archaeological data from diverse contexts and theoretical rethinking in anthropology and historical sociology have exposed the limitations of these unilinear, stage bound assumptions (Crumley, 1995; Blanton et al., 1996). Studies have demonstrated that complexity can emerge along multiple, nonlinear pathways, where network and polycentric systems are capable of delivering high levels of institutional coordination and political economic functionality (Fargher, 2008; Feinman, 2013). In this broadened view, complexity is not a static “end stage” but an adaptive, context specific process shaped by ecological, economic, and cultural contingencies (Earle, 1991; Knappett, 2011). This shift signals a profound epistemological transformation from state centric, bureaucratic growth models to approaches that foreground multilinearity, reversibility, and horizontal institutional interaction. The aim of this article is to trace this transformation historically and analytically and to propose a synthetic framework enabling a multidimensional, flexible understanding of socio-political complexity in past societies, especially in archaeological contexts.

Discussion

The classical models of socio-political complexity emerged in the intellectual climate of 19th and early 20th century social thought, strongly shaped by Darwinian evolutionary theory and comparative sociology (Spencer, 1876; Morgan, 1877; Tylor, 1871). Societies were conceptualized as organic or mechanical systems evolving predictably from simple to complex forms. Herbert Spencer’s organismic analogy emphasized specialization of functions, tighter interdependence among subsystems, and stronger central coordination as hallmarks of increased complexity.

Lewis Henry Morgan, in *Ancient Society* (1877), presented his tripartite sequence “Savagery – Barbarism – Civilization,” portraying evolution as a universal, hierarchical progression, with each stage defined by technological innovations such as agriculture, metallurgy, or writing. Edward Tylor’s minimal definition of culture sought to enable cross cultural comparison and ranking of societies. Borrowing from notions like “survival of the fittest” (Darwin 1859) and “functional specialization,” these models treated complexity as the inevitable outcome of demographic growth, agglomeration, and institutional diversification. Criteria for measuring complexity included stratified social administrative hierarchies, expansive bureaucracies, economic specialization, legitimizing ideologies, and monumental architecture (Service, 1962; Fried, 1967; Flannery, 1972; Trigger, 2003).

Elman Service’s four level model—band, tribe, chiefdom, state—offered a stage sequence for this passage (Service, 1962). Morton Fried analyzed the interplay of “status” and “power” in the institutionalization of inequality (Fried, 1967), while Kent Flannery highlighted the economic technological basis of complexity (Flannery, 1972). Despite differences in detail, these models shared key epistemological features: Linearity, one way progression from simple to complex; Universalism a single path for all societies; Stage Bound Typologies

discrete, sequential stages based on observable traits; Centralism, equating complexity with centralized political control and elite resource concentration. Archaeologists used material evidence large storage facilities, irrigation works, writing, monumental centers as maturity markers (Childe, 1950; Adams, 1966). Yet, as later critiques showed, this left little room for alternative trajectories or decentralized forms of organization (Crumley, 1995; Yoffee, 2005). In classical thinking, the formation and persistence of stratified hierarchies was a key indicator of complexity. These hierarchies emerged as distinctions in institutional role, prestige, and power solidified (Service, 1962; Fried, 1967), placing elites atop the social pyramid with direct or indirect control over core resources, decision making, and ideological legitimization (Earle, 1991). Administrative hierarchies complemented social ones: official ranks allocated by criteria like experience, kinship, wealth, or loyalty; layered offices handling taxation, labor organization, resource management, and judicial enforcement (Weber & Skalník, 1978; Claessen, 1922). Hierarchies thus had dual functions: Integrative, optimizing resource use, coordinating division of labor, and enforcing order; Reproductive, sustaining elite dominance via monopolization of key resources and central decision making. Archaeological correlates include governmental and religious buildings, large agricultural or workshop storage facilities, transport infrastructure, prestige goods in elite burials, and administrative tablets recording resource flows (Dahl et al., 2013). Later research, however, recognized hierarchies as dynamic—capable of reconfiguration or collapse under environmental, political, or economic pressures (Crumley, 1995; Yoffee, 2005).

Population growth, territorial expansion, and task complexity fostered the emergence of bureaucracies: formalized systems of offices with defined duties, rules, and ranks (Weber, 1922). Specialization and clear functional divisions increased efficiency and enabled coordination across scales (Eisenstadt, 1963; Earle, 1991). Bureaucracies facilitated large scale projects irrigation systems (Adams, 1966; Scarborough 1993), fortifications, urban or religious monumental construction and symbolized central authority (Trigger, 2003). Documentary evidence shows networks of middle and lower-level officials involved in agricultural supervision, rationing, population registration, and trade control (Postgate 1992; Englund, 2004). In Proto- Elamite tablets, detailed records of rations, labor duties, and inter institutional flows exemplify such administrative integration. This multi layered authority both enhanced coordination and reinforced elite dominance, making bureaucracy a core marker of political maturity though reinterpreted in network centric approaches to accommodate decentralized and flexible arrangements (Crumley, 1995; Feinman, 2013).

Economic specialization was another cornerstone of complexity. In small scale societies, most individuals engaged in self-sufficient subsistence activities; with demographic and institutional growth came deep specialization (Durkheim, 1893; Flannery, 1972). Agriculture became specialized by crop, irrigation technology, and improved tools (Adams, 1966; Wilkinson, 1982). Craft production diversified advanced pottery, metallurgy, fine weaving, and stone carving (Costin, 1991; Levy, 1983). Trade brought full time merchants, warehouse managers, and long-distance brokers (Algaze, 1993; Postgate, 1992). Nonproductive but socially pivotal roles emerged priests, military leaders, scholars (Earle, 1991; Trigger, 2003). Skills accumulated via formal apprenticeships, hereditary transmission, and early guild forms (Brumfiel & Earle, 1987), increasing interdependence among producers, traders, and consumers (Polanyi, 1944; Feinman, 2013). This interdependence strengthened economic cohesion but also generated new power differentials.

From the 1980s, scholars advanced three major re framings: Multilinearity and Rejection of Unilinear Determinism Recognizing diverse, context specific trajectories toward complexity; no single evolutionary script (Yoffee, 2005; Feinman, 2013; Wright, 2006; Crumley, 1995). Dynamism, Fluidity, and Reversibility Complexity can contract or decentralize; structures

may oscillate between centralized and dispersed forms (Feinman & Garraty, 2010; Earle 1997; Turchin, 2006). Decentralization, Networking, and Horizontal Integration, Emphasizing distributed power, cooperative governance, and the role of networks in coordination (Fargher 2008; Blanton et al. 1996; Knappett, 2011).

Carole Crumley's concept of heterarchy captures systems where ranking is domain specific, with multiple co existing loci of authority. Political, economic, and ritual power can be vested in different institutions or groups without a single permanent apex. This allows adaptability, resilience, and multi-regional integration seen in cases like the Indus Valley and pre state Proto Elamite assemblages, challenging the state centric template.

Conclusion

The theoretical journey from classical, unilinear, centralized models to multilinear, heterarchical frameworks reflects deeper epistemological changes in how archaeologists and social scientists conceptualize complexity. Far from a fixed stage defined solely by bureaucratic hierarchy, socio political complexity is now understood as a plural, dynamic, and context dependent condition. Polycentric networks, horizontal coordination, and adaptive flexibility can yield levels of integration and legitimacy once ascribed only to centrally governed states. For archaeological interpretation, this means abandoning one size fits all typologies in favor of historically grounded, methodologically plural approaches—including formal network analysis to reconstruct the diverse pathways through which ancient societies organized themselves.

بازاندیشی نظریه‌های پیچیدگی اجتماعی-سیاسی: از مدل‌های کلاسیک تا هم‌رتبه‌گی

دنیا اعتمادی‌فر^۱؛ روح‌اله یوسفی زشک*^۲ و محمداقبال چهری^۳

^۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.

^۲ دانشیار باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین-پیشوا، ورامین، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه:

rouhollah.yousefi@iauvaramin.ac.ir

^۳ استادیار باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۰/۰۱

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۱۲/۰۵

ارجاع به مقاله: اعتمادی‌فر، دنیا؛

یوسفی زشک، روح‌اله و چهری،

محمداقبال، (۱۴۰۴)، «بازاندیشی

نظریه‌های پیچیدگی اجتماعی-

سیاسی: از مدل‌های کلاسیک تا

هم‌رتبه‌گی»، پژوهش‌های

باستان‌شناسی زاگرس، ۲(۱)، ۳۰-

۵۴

چکیده

در این پژوهش، مروری جامع و تحلیلی بر مفاهیم، نظریه‌ها و شواهد تجربی مرتبط با پیچیدگی اجتماعی-سیاسی در حوزه باستان‌شناسی و علوم اجتماعی صورت می‌گیرد و مسیر تحول اندیشه از مدل‌های کلاسیک سلسله‌مراتبی و تک‌خطی تکاملی، به رویکردهای نوین مبتنی بر چند مسیره‌گی، هم‌رتبه‌گی و نظریه‌های شبکه‌ای ترسیم می‌شود. در این راستا، دیدگاه‌های نظریه‌پردازان بنیان‌گذار همچون هربرت اسپنسر، لویس هنری مورگان و المان سرویس بازخوانی و نقد می‌گردد؛ اندیشمندانی که تکامل اجتماعی را فرآیندی خطی و جهان‌شمول می‌دانستند که حرکت آن از جوامع ساده به سوی ساختارهای پیچیده و متمرکز، نتیجه رشد جمعیت، تخصص‌یافتگی اقتصادی و گسترش دیوان‌سالاری‌های چند سطحی بود. مقاله با تکیه بر نقدهای معاصر، به چالش کشیدن جبرگرایی و تمرکزگرایی نهفته در این چارچوب‌ها می‌پردازد و بدیل‌های تحلیلی را معرفی می‌کند که بر الگوهای غیرمتمرکز، حکمرانی چند کانونی و شبکه‌های افقی تعامل و قدرت تأکید دارند. یافته‌ها، بر اساس بررسی موردی از نمونه‌های گوناگون و بهره‌گیری از رویکردهای بین‌رشته‌ای، از جمله تحلیل شبکه و نظریه سیستم‌های پیچیده، نشان می‌دهد که «پیچیدگی» نه یک مرحله ثابت و از پیش تعیین شده، بلکه پدیده‌ای سیال، چندبعدی و وابسته به بسترهای تاریخی، زیست‌محیطی و فرهنگی است. این پژوهش روشن می‌سازد که انسجام نهادی، مشروعیت سیاسی و کارآمدی اجتماعی، الزاماً محصول تمرکز عمودی قدرت و بوروکراسی‌های رسمی نیست، بلکه می‌تواند در قالب ساختارهای هم‌رتبه، پیوندهای چند گره‌ای و سازوکارهای سازگار پذیر نیز شکل گیرد و تداوم یابد. در نهایت، مقاله بر ضرورت توجه به مسیرهای متنوع و غیرخطی در مطالعه سازمان‌یابی اجتماعی و نیز اهمیت به‌کارگیری چارچوب‌های تحلیلی چند رشته‌ای به‌ویژه آن‌هایی که باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و علوم شبکه را تلفیق می‌کنند، برای بازسازی و تبیین چشم‌اندازهای پویای جوامع گذشته تأکید می‌ورزد.

کلیدواژگان: پیچیدگی اجتماعی، هم‌رتبه‌گی، مدل‌های کلاسیک، چند مسیره‌گی، باستان‌شناسی سیاسی.

مقدمه

«پیچیدگی^۱» در علوم اجتماعی و باستان‌شناسی مفهومی کلیدی است که همواره در معرض بازتعریف و مناقشه نظری قرار داشته است. این اصطلاح، که در ابتدا در چارچوب مدل‌های کلاسیک تکاملی و سلسله‌مراتبی به کار می‌رفت (Spencer, 1876: 444-447; Morgan, 1877: 3-7; Service, 1962: 170-173)، در دهه‌های پایانی قرن بیستم و آغاز قرن بیست و یکم دستخوش تحولی بنیادین شد و اکنون در پرتو رویکردهای بین‌رشته‌ای، به‌ویژه مطالعات شبکه‌ای، نظریه سیستم‌های پیچیده و دیدگاه‌های پسا ساختارگرا، ابعاد تازه‌ای یافته است (Carballo & Yoffee, 2005: 15-18; Feinman, 2018: 3-6). در سنت فکری کلاسیک، پیچیدگی عمدتاً به معنای گذار خطی و تدریجی از جوامع «ساده» به جوامع «پیچیده» فهم می‌شد؛ فرایندی که با افزایش مقیاس جمعیت، تراکم سکونت، پیچیدگی تقسیم کار، ظهور نهادهای متمرکز حکومتی و دیوان‌سالاری‌های چند سطحی همراه بود (Fried, 1967: 303; Flannery, 1972: 109). باستان‌شناسان این گذار را معمولاً از رهگذر شواهد مادی نظیر شهرها، بناهای یادمانی، زیربنای پیچیده، سیستم‌های نوشتاری و مدارک تقسیم کار اجتماعی-اقتصادی شناسایی می‌کردند (Trigger, 2003: 69-70).

با این حال، از دهه ۱۹۸۰ به این سو، انباشت داده‌های باستان‌شناسی از مناطق گوناگون، همراه با بازاندیشی‌های نظری در انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی تاریخی، محدودیت‌های این الگوهای خطی و سلسله‌مراتبی را آشکار ساخت (Crumley, 1995: 31-34; Blanton et al., 1996: 3-5). پژوهش‌های جدید نشان داده‌اند که پیچیدگی می‌تواند از مسیرهایی متنوع و غیرخطی پدید آید، به‌گونه‌ای که الگوهای شبکه‌ای، چندکانونی و هم‌رتبه نیز قادر به ایجاد سطوح بالایی از انسجام، هماهنگی نهادی و کارآمدی سیاسی-اقتصادی هستند (Fargher, 2008: 59; Feinman, 2013: 342-345). در این چارچوب، پیچیدگی دیگر به منزله یک «مرحله نهایی» ثابت تلقی نمی‌شود، بلکه به‌عنوان فرآیندی پویا، سازگار پذیر و وابسته به زمینه‌های محلی، محیطی، اقتصادی و فرهنگی مطالعه می‌گردد (Earle, 1997: 45-47; Knappett, 2011: 18-21). تحول این رویکردها، بیان‌گر گذار معرفت‌شناختی عمیقی است: از مدل‌های تکامل‌گرای ساخت یافته بر محور تمرکز قدرت و رشد دیوان‌سالاری به رهیافت‌هایی که بر چند مسیره‌گی، امکان بازگشت‌پذیری و برهم‌کنش افقی میان نهادهای اجتماعی تأکید دارند. هدف این مقاله، بررسی این سیر تحول نظری از منظر «تاریخی و تحلیلی^۲»، و ارائه چارچوبی ترکیبی است که بتواند درک چند بعدی و انعطاف‌پذیری از پیچیدگی اجتماعی-سیاسی در جوامع گذشته، به ویژه در بافتارهای باستان‌شناختی، فراهم آورد. این چارچوب می‌کوشد تا به‌جای تعاریف تک‌بعدی و جهان‌شمول، به تنوع مسیرها و صورت‌بندی‌های نهادی بپردازد و فهمی جامع‌تر از پویایی‌های سازمان‌یابی اجتماعی عرضه کند.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های اصلی تحقیق بر محور بازاندیشی در منطق نظری پیچیدگی اجتماعی و نقد مدل‌های کلاسیک تکامل اجتماعی تمرکز دارد: نخست آن‌که نظریه‌های اولیه پیچیدگی اجتماعی-سیاسی چگونه

1-Complexity

^۲ این رویکرد بر ترکیب دو مسیر مکمل استوار است: نخست، از منظر تاریخی، سیر تحول مفاهیم و نظریه‌ها را در بستر زمانی‌شان دنبال می‌کند تا نشان دهد که چگونه هر چارچوب فکری در پاسخ به شرایط و پرسش‌های خاص دوره خود شکل گرفته و تحت تأثیر زمینه‌های فکری، سیاسی و اجتماعی آن عصر بوده است. دوم، از منظر تحلیلی، ساختار درونی نظریه‌ها، پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی، منطق شکل‌گیری و ظرفیت‌ها و محدودیت‌های آن‌ها را کالبدشکافی می‌کند تا فراتر از روایت تاریخی، روابط مفهومی و کارکرد عملی آن‌ها نیز روشن شود. پیوند این دو منظر نه تنها امکان می‌دهد که مسیر تحول ایده‌ها و مدل‌ها شناسایی شود، بلکه اجازه می‌دهد در هر مرحله، نقد و ارزیابی عمیق انجام گیرد و ظرفیت ترکیب آن‌ها برای تبیین بهتر پیچیدگی اجتماعی-سیاسی جوامع گذشته سنجیده شود. حاصل چنین ترکیبی، چارچوبی چندبعدی و انعطاف‌پذیر است که به جای تکیه بر تعاریف تک‌بعدی و جهان‌شمول، تنوع مسیرهای تاریخی و صورت‌بندی‌های نهادی را در نظر می‌گیرد و قادر است بافتارهای گوناگون، از جمله نمونه‌های باستان‌شناختی، را بدون تحمیل یک الگوی واحد، در پرتو شواهد و پویایی‌های متنوع سازمان‌یابی اجتماعی تبیین کند.

شکل گرفتند و چه مفروضات جبرگرایانه و جهان شمولی در آن‌ها مستتر است؟ دوم، نقدهای معاصر تا چه اندازه توانسته‌اند دیدگاه‌های سلسله مراتبی و تمرکزگرایانه را به چالش کشیده و مفهوم هم‌رتبه‌گی و چندکانونی را به مثابه بدیل نظری معتبر معرفی کنند؟ سوم، آیا پیچیدگی اجتماعی را باید مرحله‌ای خطی از پیش تعیین شده تلقی کرد، یا پدیده‌ای چند بعدی، وابسته به بستر و در حال تغییر است؟ چهارم، در چه شرایطی انسجام نهادی، مشروعیت سیاسی و کارکرد اجتماعی می‌تواند بدون تمرکز عمودی قدرت و بوروکراسی رسمی تحقق یابد؟ و نهایتاً چه ظرفیت‌هایی در تلفیق باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و علوم شبکه برای بازسازی ساختارهای هم‌رتبه و تعاملات افقی در جوامع گذشته وجود دارد؟

روش پژوهش: این پژوهش از نوع تحلیلی-توصیفی است و بر پایه مرور نظام‌مند منابع کلاسیک و معاصر در حوزه پیچیدگی اجتماعی-سیاسی و تحلیل تطبیقی داده‌های نظری و باستان‌شناختی سامان یافته است. گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه آثار بنیان‌گذاران نظریه‌های تکامل اجتماعی (اسپنسر، مورگان، سرویس) و نیز بررسی نقدهای معاصر بر مدل‌های سلسله مراتب و تمرکزگرایی صورت گرفته است. روش تحلیل بر رویکردهای بین‌رشته‌ای استوار است که از چارچوب‌های نظری تحلیل شبکه، نظریه سیستم‌های پیچیده، و مدل‌های چند مسیره تحول نهادی بهره می‌گیرد تا ضمن تبیین تفاوت‌های مفهومی میان نظم عمودی و ساختارهای هم‌رتبه، الگوهای پویایی قدرت و سازمان‌یابی اجتماعی را در بسترهای تاریخی، فرهنگی و زیست‌محیطی مختلف ارزیابی کند. هدف روش شناختی، دستیابی به درکی پویا از چگونگی شکل‌گیری و دوام نظام‌های اجتماعی از طریق مسیرهای غیرخطی و سازگارپذیر است.

مروری بر ادبیات پژوهش (رویکردهای کلاسیک)

مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، که عمدتاً در فضای علمی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم شکل گرفتند، بازتابی از سلطه پارادایم‌های تکامل‌گرایی داروینی و جامعه‌شناسی تطبیقی بر اندیشه‌های اجتماعی آن دوران به شمار می‌آیند (Spencer, 1876: 444-447; Morgan, 1877: 3-7; Tylor, 1871). در این نگرش، جامعه همانند یک موجود زنده یا سامانه مکانیکی گسترده تلقی می‌شد که از طریق فرایندهای قانونمند و قابل پیش‌بینی، در مسیر گذار از سطوح ابتدایی سازمان اجتماعی به ساختارهای پیچیده‌تر، متمرکز و تمایز یافته حرکت می‌کند. این قیاس ارگانسمی، که به صورت خاص توسط هربرت اسپنسر بسط یافت، تأکید داشت که جوامع، همچون موجودات زنده، با رشد کمی و کیفی، تخصص یافتگی وظایف، افزایش درهم‌تنیدگی اجزای کارکردی و تمرکز کارکردهای مدیریتی، به درجات بالاتری از انسجام و کارآمدی دست می‌یابند (Spencer, 1876: 452).

لوییس هنری مورگان، در اثر کلاسیک خود «جامعه باستان^۳»، با ارائه سه‌گانه مشهور «توحش - بربریت - تمدن»، فرایند تکامل فرهنگی را به صورت سلسله‌مراتبی، خطی و جهانی ترسیم کرد، به گونه‌ای که گذار از هر مرحله با نوآوری‌های کلیدی، همچون کشاورزی، فلزکاری یا نوشتار، همراه دانسته می‌شد (Morgan, 1877: 15). ادوارد تایلور نیز با ارائه تعریفی «مینیمالیستی^۴» از فرهنگ، امکان مقایسه میان فرهنگی و مرتب‌سازی جوامع بر اساس معیارهای توسعه‌یافتگی را فراهم آورد (Tylor, 1871: 450).

³- Ancient Society

^۴ تعریف مینیمالیستی فرهنگ به شیوه تایلور به معنای ارائه یک بیان ساده، فراگیر و کم‌جزئیات از مفهوم فرهنگ است که بتواند تمام جوامع انسانی را، صرف نظر از مرحله توسعه یا پیشینه تاریخی‌شان، در برگیرد. تایلور در کتاب فرهنگ‌های بدوی (۱۸۷۱) فرهنگ را «کلیتی پیچیده شامل دانش، باور، هنر، اخلاق، قانون، رسوم و هرگونه توانایی و عادت‌هایی که انسان به‌عنوان عضو یک جامعه کسب می‌کند» تعریف کرد. این تعریف مینیمالیستی است زیرا

این مدل‌ها، با وام‌گیری مستقیم از مفاهیمی چون «بقای اصلح»^۵ (Darwin, 1859) و «تخصص‌گرایی کارکردی»^۶، بر آن بودند که پیچیدگی اجتماعی محصول اجتناب‌ناپذیر رشد جمعیت، تمرکز جغرافیایی و افزایش تنوع کارکردی در نهادها و نقش‌های اجتماعی است. بر پایه چنین دیدگاهی، شاخص‌هایی چون شکل‌گیری سلسله‌مراتب اجتماعی-اداری، گسترش دیوان‌سالاری چند سطحی و تخصص اقتصادی، ظهور ایدئولوژی‌های مشروعیت بخش و تولید آثار معماری شاخص و یادمانی، معیارهای اصلی سنجش میزان پیچیدگی یک جامعه محسوب می‌شدند (Service, 1962: 144; Fried, 1967: 186; Flannery, 1972: 403; Trigger, 2003: 47).

المان سرویس با تدوین مدل تکاملی چهار گانه خود شامل گروه^۷، قبیله^۸، خوانسالاری^۹ و حکومت^{۱۰}، چهارچوبی مرحله‌ای برای فهم این گذار ارائه داد (Service, 1962: 152). در همین مسیر، مورتون فرید با تحلیل تمایزات «موقعیت^{۱۱}» و «قدرت^{۱۲}»، پویایی شکل‌گیری نابرابری‌های ساختاری را در بستر تحولات نهادی توضیح داد (Fried, 1967: 186). کنت فلانری نیز با تمرکز بر اقتصاد معیشتی و تخصص یافتگی تولید، پیوند میان پیچیدگی اجتماعی و دگرگونی‌های اقتصادی-فناورانه را برجسته ساخت (Flannery, 1972: 403-405).

مدل‌های کلاسیک، علی‌رغم تفاوت‌های جزئی در جزئیات و شاخص‌ها، بر مجموعه‌ای از ویژگی‌های معرفت‌شناختی مشترک استوار بودند که بنیان فکری آن‌ها را تشکیل می‌داد. نخست، این مدل‌ها تحولات اجتماعی را همواره به صورت فرایندی خطی در نظر می‌گرفتند؛ بدین معنا که حرکت جوامع از سطوح ساده به پیچیده در یک مسیر واحد، جهت‌دار و غیر قابل بازگشت رخ می‌دهد. دوم، این رویکردها ماهیتی جهان‌شمول داشتند و فرض می‌کردند که مسیر تکامل اجتماعی برای همه جوامع یکسان است، بی‌توجه به زمینه‌های بومی، تفاوت‌های فرهنگی، یا شرایط محیطی خاص. سوم، بر مرحله‌بندی استوار بودند و جوامع را بر اساس شاخص‌های عینی و قابل مشاهده مانند فناوری، معماری، یا ساختار نهادی، در قالب مجموعه‌ای از مراحل گسسته و متوالی طبقه‌بندی می‌کردند. چهارم، این مدل‌ها دچار نوعی تمرکزگرایی مفهومی بودند؛ به این معنا که پیچیدگی را عمدتاً مترادف با افزایش تمرکز قدرت سیاسی، انباشت منابع در دست نخبگان، و گسترش نهادهای بوروکراتیک و سلسله‌مراتبی می‌دانستند. به این ترتیب، فهم پیچیدگی در چارچوب کلاسیک، بیش از آنکه بر تنوع مسیرها یا اشکال جایگزین سازمان اجتماعی تأکید کند، معطوف به الگوی یک‌دست و مرکز محور رشد نهادی بود (Service, 1962: 170-173; Fried, 1967: 186; Johnson & Earle, 2000: 24-25).

با این رویکرد، باستان‌شناسان از شواهد مادی مانند احداث بناهای یادمانی، شبکه‌های آبیاری گسترده، ذخایر انبوه غلات، یا ظهور نظام‌های نوشتاری، به عنوان نشانه‌های بلوغ اجتماعی استفاده می‌کردند (Childe, 1950: 10; Adams, 2017: 58). از این منظر، داده‌های مادی صرفاً بازتابی از فرآیند نظم‌یابی و سلسله‌مراتب نهادی تلقی می‌شدند و کمتر به پویایی‌های متغیر یا اشکال جایگزین سازمان‌یابی اجتماعی توجه می‌گردید. این تلقی، هرچند در شکل‌دهی

۱. دامنه‌ای عام دارد و از هرگونه ارزش‌گذاری یا سلسله‌مراتب فرهنگی پرهیز می‌کند. ۲. با پرهیز از جزئیات خاص و تمرکز بر عناصر بنیادی، امکان مقایسه میان فرهنگی را فراهم می‌آورد. ۳. برای مرتب‌سازی و مطالعه تطبیقی جوامع، چه ساده و چه پیچیده، کارآمد است. عریف مینیمالیستی تایلور «کمترین واژه‌ها برای بیشترین پوشش مفهومی» را به کار می‌گیرد تا فرهنگ در معنای عام و بی‌طرفانه‌اش قابل مطالعه باشد.

۵-Survival of the Fittest

۶- Practical Specialization

۷-Band

۸-Tribe

۹- Chiefdom

۱۰- State

۱۱-Status

۱۲-Power

به مطالعات جامعه‌شناسی تاریخی و باستان‌شناسی اجتماعی نقشی بنیادین ایفا کرد، اما همان‌گونه که بعدها نقدهای پسا مدرنیستی و چند مسیره‌گرایانه نشان دادند، با محدودیت‌ها و سوگیری‌های قابل توجهی همراه بود (Crumley, 1995: 3; Yoffee, 2005: 15-16).

سلسله مراتب اجتماعی و اداری

یکی از شاخص‌های محوری و تکرارشونده در چارچوب نظری مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، ظهور، تحکیم و تداوم سلسله‌مراتب اجتماعی و اداری است. این مفهوم بر گذار جوامع از ساختارهای نسبتاً همگن، برابر و فاقد قشربندی تثبیت شده، به سوی نظام‌هایی مبتنی بر تمایزات نهادی، منزلتی و قدرتی استوار است، نظام‌هایی که در آن سطوح مختلف جایگاه اجتماعی، میزان نفوذ و دسترسی به منابع، به‌وضوح از یکدیگر متمایز می‌شوند (Service, 1962: 170; Fried, 1967: 186; Flannery, 1972: 403).

در این الگو، قشربندی اجتماعی به معنای وجود گروه‌های سلسله‌مراتبی با امتیازات متفاوت است؛ در رأس این هرم، نخبگان و رهبران سیاسی-اقتصادی قرار دارند که کنترل مستقیم یا غیرمستقیم بر منابع کلیدی، فرایندهای تصمیم‌گیری و ابزارهای مشروعیت بخشی را در اختیار دارند (Earle, 1991: 6). این نخبگان از طریق سازوکارهای نهادی نظیر دستگاه اداری، ساختارهای مالیاتی، شبکه‌های توزیع و نیز آئین‌ها و نمایش‌های قدرت، بر تثبیت موقعیت خود می‌افزایند (Trigger, 2003: 47; Mann, 1986: 24). سلسله‌مراتب اجتماعی اغلب با سلسله‌مراتب اداری گره می‌خورد؛ به بیان دیگر، تقابل منزلت اجتماعی^{۱۳} و رتبه نهادی^{۱۴} معمولاً در یک رابطه هم‌افزا عمل می‌کنند. نهادهای اداری تخصص یافته، لایه‌هایی از مناصب و وظایف را تعریف می‌کنند که بر اساس معیارهایی چون تجربه، خویشاوندی، ثروت یا وفاداری سیاسی تخصیص می‌یابند. این ساختار چند سطحی وظایف مشخصی مانند مالیات‌گیری، سازمان‌دهی نیروی کار، مدیریت منابع، نظارت بر تجارت و اجرای احکام قضایی را میان لایه‌های مختلف قدرت توزیع می‌کند (Skalnik, 1978: 599; Weber, 1922: 271). از منظر کارکرد اجتماعی-سیاسی، سلسله‌مراتب را می‌توان پدیده‌ای با ماهیتی دوگانه دانست. از یک سو، واجد کارکرد انسجام بخش است؛ به این معنا که با

^{۱۳} - منزلت اجتماعی (Social Status) به جایگاه یا اعتبار یک فرد یا گروه در ساختار اجتماعی اطلاق می‌شود که بر پایه معیارهایی چون شهرت، احترام، نفوذ و ارزش‌های فرهنگی-نمادین سنجیده می‌شود. (Weber, 1922) این جایگاه الزاماً از موقعیت رسمی اداری یا سیاسی ناشی نمی‌گردد، بلکه می‌تواند ریشه در عواملی همچون خاستگاه خانوادگی و نسب به‌ویژه در جوامع خویشاوندی محور یا اشرافی، مهارت‌ها و دستاوردهای فردی در حوزه‌هایی مانند هنر، جنگاوری یا دانش تخصصی، توان اقتصادی و مالکیت منابع کلیدی، ایفای نقش‌های آیینی یا مذهبی نظیر روحانیون یا متولیان اماکن مقدس، و یا برخورداری از سرمایه نمادین (Bourdieu, 1986) داشته باشد. منزلت اجتماعی عمدتاً بر پایه ادراک و ارزیابی جمعی جامعه از فرد یا گروه بنا می‌شود، نه صرفاً بر اساس موقعیت قانونی یا سازمانی آنان. در بسیاری از جوامع تاریخی و باستانی، این منزلت می‌توانست حتی از قدرت و نفوذ نهادهای رسمی پیشی گیرد؛ برای نمونه، خاندان‌ها یا افرادی که بدون تصدی منصب رسمی، نقشی تعیین‌کننده در فرآیندهای تصمیم‌سازی یا توزیع منابع ایفا می‌کردند. اهمیت این شاخص در جوامعی که مبانی مشروعیت بخشی بر ارزش‌های فرهنگی یا مذهبی استوار است، دوچندان می‌شود (Trigger, 2003).

^{۱۴} - رتبه نهادی (Institutional Rank) به جایگاه رسمی یک فرد یا گروه در ساختار سازمانی و بوروکراتیک جامعه اشاره دارد؛ این جایگاه به‌طور صریح و قانونی یا عرفی در چارچوب نهادها تعریف و تثبیت می‌شود (Weber, 1922). رتبه نهادی با سطح اختیار، حوزه مسئولیت، و جایگاه در سلسله‌مراتب تصمیم‌گیری مشخص می‌شود و اغلب بر اساس قوانین و مقررات مکتوب، رویه‌های اداری و تشریفات انتصاب یا انتخاب، معیارهای شایستگی یا وفاداری و ساختارهای تفویض اختیار، تعیین و حفظ می‌گردد. رتبه نهادی برخلاف منزلت اجتماعی، معمولاً با تغییر سمت یا اصلاح ساختار سازمانی دستخوش جابه‌جایی سریع می‌شود و وابسته به چارچوب‌های اداری یا حکومتی است. برای مثال، در یک ساختار دیوان‌سالاری باستانی، مسئولیت انبارهای ایالتی یا فرماندهی بخشی از نیروی نظامی، رتبه نهادی مشخصی داشت که اختیارات، منابع، و مسئولیت‌های معینی را به مقامدار اعطا می‌کرد.

سازمان‌دهی بهینه منابع، تقسیم نظام‌مند وظایف و ایجاد سازوکارهای نظارتی، زمینه‌ساز ثبات، هماهنگی و انسجام در کل ساختار اجتماعی می‌شود. از سوی دیگر، سلسله‌مراتب دارای کارکرد بازتولید قدرت است؛ به طوری که از طریق انحصار دسترسی به منابع کلیدی و تمرکز تصمیم‌گیری در سطوح بالای هرم قدرت، نخبگان و گروه‌های مسلط می‌توانند موقعیت ممتاز خود را حفظ، بازتولید و تثبیت کنند. بدین ترتیب، این ساختار هم‌زمان ابزاری برای ایجاد نظم و سامان‌دهی اجتماعی و مکانیزمی برای استمرار سلطه و برتری گروه‌های حاکم به شمار می‌آید.

در باستان‌شناسی، شواهدی هم‌چون ساختمان‌های شاخص حکومتی و مذهبی، ذخایر بزرگ کشاورزی یا کارگاهی، شبکه‌های پیچیده حمل‌ونقل و توزیع و وجود مصنوعات ارزشمند در گورهای خاص، به‌عنوان نشانه‌های عینی این سلسله‌مراتب تفسیر می‌شوند (Childe, 1950: 10; Adams, 2017: 58; Wright, 1977: 381). افزون بر آن، منابع مکتوب دوران تاریخی و آغاز تاریخی مانند الواح اداری آغاز میخی و الواح آغاز ایلامی، ثبت دقیق پرداخت‌ها، تخصیص نیروی کار و تخصیص منابع به مقامات و گروه‌های خاص را آشکار می‌سازند که به روشنی بر وجود قشربندی چند سطحی دلالت دارد (Dahl, 2013). با وجود این، پژوهش‌های متأخر نشان داده‌اند که سلسله‌مراتب اجتماعی و اداری الزاماً ساختاری صلب و تغییرناپذیر نبوده است، بلکه بسته به شرایط محیطی، بحران‌های سیاسی یا تحولات اقتصادی می‌توانسته دچار بازآرایی یا حتی فروپاشی شود (Crumley, 1995: 5; Yoffee, 2005: 15-16). این پویایی، امکان گذار میان فرم‌های متمرکز و غیرمتمرکز، یا میان سطوح متفاوت تمرکز و تمایز نهادی را فراهم می‌کرده است. در مجموع، در رویکرد کلاسیک، سلسله‌مراتب اجتماعی و اداری نه‌تنها نشانه‌ای از بلوغ و پیچیدگی سازمان اجتماعی، بلکه پایه‌ای برای درک روابط قدرت، ساختار نهادی و نظام مدیریت منابع به شمار می‌آید؛ هرچند در رویکردهای نوین، این مفهوم با نگاهی انتقادی‌تر و در چارچوب الگوهای چندمسیره و شبکه‌ای نیز بازتعریف شده است.

دیوان‌سالاری و ساختارهای اداری

با افزایش جمعیت، گسترش قلمروهای جغرافیایی و فزونی یافتن پیچیدگی وظایف اجتماعی و اقتصادی، جوامع انسانی ناگزیر به ایجاد نهادهایی شدند که بتوانند تداوم نظم و کارآمدی را تضمین کنند. این ضرورت، زمینه‌ساز شکل‌گیری و گسترش دیوان‌سالاری به‌عنوان یکی از شاخص‌های کلیدی و تقریباً اجتناب‌ناپذیر پیچیدگی اجتماعی-سیاسی شد (Weber, 1922: 329-341; Skalnink, 1978: 601; Trigger, 2003: 88). در تعریف کلاسیک، دیوان‌سالاری «یک سیستم سازمان‌یافته از مقام‌ها و دفاتر رسمی» است که هر یک وظایف خاصی را بر اساس قوانین مدون، رویه‌های تثبیت‌شده و سلسله‌مراتب اقتدار انجام می‌دهند (Weber, 1922). این ویژگی‌ها موجب تفکیک روشن وظایف، تخصصی شدن نقش‌ها و ایجاد پیوند میان نهادهای مختلف از سطح محلی تا مرکز قدرت می‌گردد.

رشد دیوان‌سالاری فرآیندی تدریجی و هم‌پیوند با افزایش رسمی‌سازی روابط اجتماعی است. در این روند، انتصاب افراد بر اساس شایستگی یا وفاداری نهادی، تفکیک واحدهای اجرایی (مانند بخش‌های مالی، نظامی، قضایی، خزانه‌داری و منابع طبیعی)، و قانون‌مندی فرایندهای تصمیم‌گیری به مرور نهادینه می‌شود (Eisenstadt, 1963: 45-52; Earle, 1991: 108-111). این تخصص‌گرایی موجب کارآمدی در اجرای وظایف پیچیده و نیز پاسخ‌گویی ساختارهای سیاسی به نیازهای جوامع پرجمعیت و متنوع می‌گردد.

یکی از مهم‌ترین پیامدهای این توسعه، ایجاد مکانیسم‌های نهادی برای جمع‌آوری مالیات، اجرای قوانین و مدیریت پروژه‌های بزرگ‌مقیاس بود. چنین پروژه‌هایی شامل شبکه‌های پیشرفته آبیاری (Adams, 1966: 80-85) و احداث استحکامات و بناهای دفاعی و مدیریت عملیات ساخت‌وساز شهری یا مذهبی (Scarborough, 1993: 10-25) است.

در مقیاس وسیع می‌شد. این دست‌طرح‌ها نه تنها کارکرد عملی داشتند، بلکه به صورت نمادین نیز اقتدار حکومت مرکزی و ظرفیت سازمان‌دهی نخبگان را آشکار می‌کردند (Trigger, 2003: 83-95). در جوامع باستانی، مستندات مکتوب مانند لوح‌های اداری و ثبت نامه‌های بایگانی‌شده نشان می‌دهند که دیوان‌سالاری‌ها از شبکه گسترده‌ای از مقامات میانی و پایین تشکیل می‌یافتند. این مقامات در حوزه‌هایی چون نظارت بر تولید کشاورزی، توزیع جیره و دستمزد، ثبت جمعیت و نیروی کار، و کنترل مسیرهای تجاری فعالیت می‌کردند (Postgate, 1992: 110-120; Englund, 2004: 23-30). این الگوها را می‌توان به وضوح در گل‌نبشته‌های آغاز ایلامی مشاهده کرد که به تفصیل مقدار جیره، وظایف کارگران، و جریان منابع میان نهادهای مختلف را ثبت کرده‌اند (یوسفی زشک، ۱۳۸۹).

به موازات این تحولات، تمرکز قدرت و اقتدار در ساختارهای بوروکراتیک نیز افزایش می‌یافت؛ به گونه‌ای که مقامات عالی‌رتبه قدرت تصمیم‌گیری استراتژیک و تخصیص منابع کلان را در دست داشتند، در حالی که مدیران محلی و کارگزاران جزء، مسئول اجرای مستقیم دستورات و حفظ کارآمدی روزمره بودند (Mann, 1986: 52-53; Blanton et al. 1996: 16-18). این چندلایه‌گی اقتدار، هم باعث هماهنگی و انسجام سیستم می‌شد و هم ابزار موثری برای نظارت بر جمعیت و حفظ سلطه نخبگان فراهم می‌آورد. در نهایت، دیوان‌سالاری در مدل‌های کلاسیک پیچیدگی، نه تنها نشانه‌ای از بلوغ سیاسی بلکه بستری برای بازتولید قدرت و مشروعیت ساختار حاکم دانسته می‌شود. این دیدگاه، البته در رویکردهای نوین و شبکه‌ای به گونه‌ای بازتعریف شده که بر چندکانونی بودن قدرت و انعطاف ساختاری نیز تأکید دارد، هرچند اهمیت نهادهای اداری تخصص‌یافته همچنان غیرقابل انکار باقی مانده است (Crumley, 1995: 29-31; Feinman, 2013: 370-373).

تخصص اقتصادی و تقسیم کار

تخصص‌گرایی اقتصادی و تقسیم کار یکی از شاخص‌های بنیادین در شکل‌گیری و تکوین جوامع پیچیده به شمار می‌آید. در جوامع ساده‌تر و پیش‌حکومتی، بیشتر افراد مجموعه‌ای مشابه از مهارت‌های چندمنظوره را برای تأمین نیازهای معیشتی خود به کار می‌گرفتند، مانند کشاورزی عمومی، دامداری ساده، یا ساخت ابزارهای ابتدایی، اما با رشد جمعیت، گسترش تعاملات اجتماعی و افزایش پیچیدگی نهادی، این الگو جای خود را به تقسیم کار عمیق و تخصصی داد (Durkheim, 1893: 41-43; Flannery, 1972: 401-403; Service, 1962: 144-145). در این گذار، فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به حوزه‌های مهارت‌محور و شغل‌محور تفکیک شدند. برای نمونه، کشاورزی از حالت خودکفا و چندمنظوره به تولید تخصصی در کشت گونه‌های خاص، کاربست فناوری‌های آبیاری پیچیده و بهره‌گیری از ابزارهای بهبودیافته تغییر مسیر داد (Adams, 2017: 95-97; Wilkinson, 1982). صنایع دستی نیز شاهد ظهور شاخه‌های مشخص مانند سفالگری تخصص‌یافته، فلزکاری پیشرفته، بافندگی ظریف و سنگ‌تراشی ماهرانه بودند که هر یک مستلزم مهارت‌های فنی انباشته و انتقال‌یافته میان نسل‌ها بود (Costin, 1991; Levy, 1983). این تخصص‌گرایی از حوزه تولید به بازرگانی و خدمات غیر تولیدی نیز گسترش یافت. ظهور بازرگانان تمام‌وقت، مدیران انبارها، کارگزاران بازرگانی راه‌های دور و نیز مقامات نظارت‌کننده بر تبادل کالا، ساختارهای تجاری و مالی پیچیده‌ای را پدید آورد (Algaze, 1993; Postgate, 1992). به موازات آن، نقش‌های غیر تولیدی اداری و نمادین همچون روحانیون، فرماندهان نظامی و متخصصان دانش و حکمت نیز نهادینه شدند که هر کدام وظایف و پایگاه‌های اجتماعی متمایزی داشتند (Earle, 1991; Trigger, 2003).

انباشت دانش فنی در این فرایند نقشی کلیدی ایفا می‌کرد. تخصص‌ها از طریق آموزش نظام‌مند درون حرفه‌ای، کارآموزی طولانی‌مدت، و گاه موروثی بودن مشاغل به نسل‌های جدید منتقل می‌شدند (Shennan, 2011: 332-).

333). این مسئله، ظهور صنوف و اتحادیه‌های اولیه را نیز تسهیل کرد که بر کنترل استانداردهای تولید، انتقال مهارت‌ها و تنظیم روابط بین استادکاران و شاگردان نظارت داشتند. پیامد اجتماعی این دگرگونی، افزایش وابستگی متقابل میان گروه‌های مختلف بود. یک پیشه‌ور فلزکار به کشاورز برای تأمین آذوقه و به بازرگان برای خرید و فروش محصول نیازمند شد، در حالی که کشاورز نیز به ابزار فلزی آن پیشه‌ور وابستگی پیدا کرد. این شبکه وابستگی متقابل، هم موجب انسجام اقتصادی و هم زمینه‌ساز روابط قدرت و سطوح منزلتی جدید گردید (Polanyi, 2001: 370-372; Feinman, 2013: 43-44).

از منظر باستان‌شناسی، شواهد تخصص اقتصادی و تقسیم کار را می‌توان در کارگاه‌های تولیدی متمرکز، بقایای ابزارهای خاص، تغییرات در توزیع کالاها، و الگوهای سکونت‌گاهی مرتبط با حرفه‌های مشخص مشاهده کرد. برای مثال، در الواح آغاز ایلامی، ثبت دقیق تخصیص جیره، تقسیم وظایف کارگران و تفکیک شغلی آنان، نشان‌دهنده وجود یک اقتصاد سازمان‌یافته و چندلایه است که کارکردهای متفاوتی را میان گروه‌های اجتماعی توزیع می‌کرد (Englund, 2004: 23-24; Dahl et al. 2018: 45). به‌طور کلی، تخصص اقتصادی و تقسیم کار از ارکان اصلی تولید مازاد، نوآوری فناوری، شکل‌گیری طبقات اجتماعی و گسترش دیوان‌سالاری به‌شمار می‌آید و تعامل آن با دیگر مؤلفه‌های پیچیدگی از جمله تمرکز قدرت، ایدئولوژی‌های مشروعیت بخش و معماری شاخص بستر پایداری و پیشرفت جوامع پیچیده را فراهم می‌سازد.

ایدئولوژی‌های مشروعیت بخش و نظم هنجاری

در جوامع پیچیده تاریخی، حفظ انسجام، کارآمدی و تداوم ساختارهای سلسله‌مراتبی و نظام‌های نابرابر توزیع منابع و قدرت، مستلزم وجود نظام‌های اعتقادی و ایدئولوژیکی بود که این نابرابری‌ها را توجیه، عقلانی‌سازی و در بسیاری موارد، مقدس جلوه دهند (Weber, 1922: 271; Trigger, 2003: 46). چنین ایدئولوژی‌هایی، بسته به بستر فرهنگی و تاریخی، اشکال متنوعی به خود می‌گرفتند. در برخی موارد، نظام‌های مذهبی اقتدار سیاسی را با مفاهیم ماورایی یا الهی پیوند می‌دادند؛ نمونه بارز آن الگوی «پادشاهی الهی»^{۱۵} در بین‌النهرین و مصر باستان است که در آن حاکم به عنوان نماینده یا تجسم اراده خداوند بر زمین معرفی می‌شد و مشروعیت حکومت مستقیماً از امر مقدس سرچشمه می‌گرفت (Frankfort, 1948: 35; Assmann, 2007: 129). گونه‌ای دیگر از این ایدئولوژی‌ها، باورهای توتمی و اسطوره‌های اجدادی بودند که با نسبت دادن تبار خاندان حاکم به نیای مقدس یا موجودات اسطوره‌ای، جایگاه برتر آنان را تثبیت و انتقال آن را به نسل‌های بعدی مشروع جلوه می‌دادند (Durkheim, 1893: 187-188). هم‌چنین در برخی فرهنگ‌ها، ایدئولوژی‌های سیاسی-مدنی بر پایه‌ی مفاهیم قرارداد اجتماعی شکل می‌گرفتند. این نظام‌ها با

^{۱۵} - پادشاهی الهی (Divine Kingship) الگویی از مشروعیت سیاسی است که در آن، اقتدار حاکم منبعث از منشأی مقدس یا الهی دانسته می‌شود و جایگاه او به‌طور مستقیم با اراده‌ی خدایان پیوند می‌خورد. در این نظام، پادشاه یا به‌عنوان نماینده و برگزیده خدایان بر زمین عمل می‌کند، چنان‌که در بین‌النهرین معمول بود، یا خود تجسم زمینی یک خدای خاص تلقی می‌شود، همانند سنت مصر باستان که فرعون را با هوروس یا رع هم‌سان می‌دانست. مبنای این مشروعیت در اسطوره‌های آفرینش، روایت‌های مقدس و سنت‌های دینی ریشه دارد و از خلال آیین‌ها، تشریفات مذهبی، معماری آیینی و نمادهای هنری بازتولید می‌شود. در چنین الگویی، نهاد دینی و نهاد حکومتی درهم‌تنیده‌اند و حاکم به‌واسطه جایگاه فرانسائی خود مصون از قوانین عادی مردم محسوب می‌شود. نقش او تنها به اداره سیاسی جامعه محدود نیست، بلکه در مقام محور کیهانی و ضامن حفظ نظم جهان (ma'at در مصر یا مفهوم me در سومر) ایفای نقش می‌کند. این شکل از سازمان‌دهی قدرت، نه فقط سازوکار حکمرانی بلکه کل جهان‌بینی و هویت جمعی جامعه را تعریف و بازتولید می‌نماید و رابطه میان انسان، قدرت و کیهان را در قالبی نمادین، آیینی و اسطوره‌ای تثبیت می‌کند (Frankfort, 1948; Assmann, 1992).

معرفی نخبگان یا حکومت به عنوان حافظان منافع عمومی و ضامنان نظم اجتماعی، ضمن تقویت پایبندی مردم به قوانین و هنجارها، زمینه را برای مشروعیت بخشی به تمرکز قدرت فراهم می‌آوردند (Mann, 1986: 24).

به این ترتیب، این ایدئولوژی‌ها نه صرفاً ابزار تبیین، بلکه سازوکارهایی فعال برای تولید، بازتولید و نهادینه‌سازی روابط قدرت در جوامع پیچیده بودند و در هم‌تنیدگی کارکردهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن‌ها، ضامن پایداری نظام حاکم به شمار می‌رفت. کارکرد هسته‌ای این ایدئولوژی‌ها، ایجاد چارچوب معنایی مشترک میان گروه‌های اجتماعی بود؛ چارچوبی که در آن تفاوت‌های منزلتی، تمایزات طبقاتی و تمرکز قدرت نه به‌عنوان یک بی‌عدالتی، بلکه به‌عنوان بخشی طبیعی، مفید و ضروری از نظم جهان تلقی شود (Earle, 1997). این چارچوب معنایی، با درونی‌سازی ارزش‌ها و هنجارهای مسلط در ذهنیت جمعی، موجب کاهش تعارضات اجتماعی و افزایش مقبولیت سلسله‌مراتب می‌شد.

از منظر سازمانی، ایدئولوژی‌ها اغلب از طریق آیین‌ها، نمادها، معماری یادمانی و نظام‌های نوشتاری بازتولید می‌شدند؛ عناصری که کارکرد اصلی آن‌ها انتقال و تثبیت پیام‌های مشروعیت بخش بود (Trigger, 1990: 119–120; DeMarrais et al., 1996: 16–17). این بازتولید می‌توانست به شکل کتیبه‌های سلطنتی رخ دهد که پیوند میان قدرت زمینی و اراده خدایان را آشکارا بیان می‌کردند، یا در قالب معابد که نه‌تنها نقش مراکز مذهبی، بلکه جایگاه‌های اداری و اقتصادی را نیز برعهده داشتند و بدین ترتیب، مشروعیت حاکمان را در بطن زندگی روزمره مردم نهادینه می‌ساختند.

در باستان‌شناسی، جلوه‌های مادی این ایدئولوژی‌ها را می‌توان در نمادپردازی آثار هنری مشاهده کرد؛ برای نمونه، تصاویری که حاکمان را در حال دریافت قره/یزدی یا فرمان الهی به تصویر می‌کشند. همچنین، طرح فضایی مراکز شهری که قدرت سیاسی و مذهبی را در یک محور متحد جای می‌داد، نمونه‌ای روشن از سازمان‌دهی فضایی ایدئولوژی بود. افزون بر این، نظام‌های آموزشی یا بایگانی‌های مکتوب نیز با انتقال روایت‌های رسمی تاریخ و مشروعیت سیاسی به نسل‌های بعد، نقش مهمی در بازتولید و استمرار این ساختارهای فکری ایفا می‌کردند (Postgate, 1992: 249–252).

از منظر نظری، ماکس وبر (Weber, 1978: 215–216) سه نوع اقتدار مشروع را برمی‌شمارد که ایدئولوژی‌ها می‌توانند در خدمت هر یک قرار گیرند: اقتدار سنتی^{۱۶}، اقتدار کاریزماتیک^{۱۷} و اقتدار عقلانی-قانونی^{۱۸}. در جوامع باستان، این

^{۱۶} - اقتدار سنتی (Traditional Authority) بر عرف‌ها، رسوم موروثی و ساختارهای کهن استوار است. در این نوع مشروعیت، اعتبار و فرمان‌بری از گذشته‌ی تاریخی و تداوم سنت نشأت می‌گیرد. پایه مشروعیت این اقتدار نه نوآوری و نه قانونی مدون است، بلکه باور جمعی به «همیشه چنین بوده است» می‌باشد (Weber, 1978). در جوامع باستان، نمونه‌های بارز آن را می‌توان در نظام‌های سلطنت موروثی، حکومت‌های قبیله‌ای یا پادشاهی‌های اشرافی مشاهده کرد؛ جایی که انتقال قدرت بر اساس نسب، جایگاه خانوادگی یا قداست نیاکان انجام می‌گرفت. آیین‌ها، مراسم تاج‌گذاری، و نمادهای اجدادی نقش اساسی در تثبیت این اقتدار داشتند. به‌عنوان مثال، در میان پادشاهان هخامنشی یا فرعون‌های مصر، شجره‌نامه‌ها و پیوند با نیای الهی ابزاری برای مشروعیت‌یابی محسوب می‌شد. نقطه قوت چنین نظامی در پایداری و انسجام فرهنگی آن است، اما از نظر وبر، اقتدار سنتی در برابر تغییرات سریع و چالش‌های نو کمتر انعطاف‌پذیر است.

^{۱۷} - اقتدار کاریزماتیک (Charismatic Authority) بر ویژگی‌های شخصی و خارق‌العاده رهبر استوار است، ویژگی‌هایی که پیروان آن‌ها را نشانه توانمندی ویژه، الهام الهی یا قدرت فوق‌طبیعی می‌دانند. در این چارچوب، مشروعیت نه از سنت کهن و نه از قانون مکتوب، بلکه از باور عمیق به شخصیت و رسالت فردی رهبر نشأت می‌گیرد (Weber, 1978). رهبران کاریزماتیک می‌توانند بنیان‌گذاران ادیان، فرماندهان نظامی بزرگ یا مصلحان اجتماعی باشند. چهره‌هایی چون کوروش بزرگ (در روایت‌های یونانی و بابلی به‌عنوان پادشاه دادگر و رهایی‌بخش)، موسی در سنت یهودی، یا اسکندر مقدونی، نمونه‌هایی تاریخی‌اند که مشروعیت خود را تا حدی مدیون «کاریزمای شخصی» و روایت‌های حماسی پیرامون زندگی و اقداماتشان بودند. نقطه ضعف اقتدار کاریزماتیک در وابستگی شدید به فرد است؛ چنین مشروعیتی غالباً با مرگ یا سقوط رهبر دچار تزلزل می‌شود، مگر آنکه به اقتدار سنتی یا عقلانی-قانونی تبدیل گردد.

^{۱۸} - اقتدار عقلانی-قانونی (Rational-Legal Authority) بر قوانین مدون، ساختارهای رسمی و قواعد مورد پذیرش عمومی استوار است. در این نظام، مشروعیت نه وابسته به سنت و نسب خانوادگی است و نه به خصلت‌های استثنايي یک فرد؛ بلکه ناشی از پایبندی به قوانین و آیین‌نامه‌ها و اعمال

سه بعد غالباً در هم تنیده و در چارچوب ایدئولوژیک واحدی بازتولید می‌شدند. از دیدگاه کارکردگرایانه، چنین ایدئولوژی‌هایی علاوه بر نقش انسجام بخش، به بازتولید قدرت نیز یاری می‌رسانند؛ چراکه از طریق کنترل نمادها، معناها و روایت‌ها، امکان حفظ سلطه در طول نسل‌ها را فراهم می‌کردند (Mann, 1986: 22-23; DeMarrais et al., 1996: 16-17). به بیان دیگر، ایدئولوژی نه یک پوشش صرف برای قدرت، بلکه بخشی از زیرساخت حکمرانی و ابزار حیاتی برای مدیریت تضادهای اجتماعی و مشروعیت بخشی به نظم موجود بود. در نهایت، تحلیل ایدئولوژی‌های مشروعیت بخش هم در متون و شواهد مکتوب و هم در داده‌های باستان‌شناختی برای فهم دینامیسم پیچیدگی اجتماعی و تداوم ساختارهای قدرت ضروری است. این تحلیل نشان می‌دهد که پیچیدگی سیاسی-اجتماعی تنها بر شالوده اقتصادی و نهادی استوار نمی‌ماند، بلکه نیازمند بنیان‌های نمادین و معنایی است که در بطن فرهنگ مادی و معنوی یک جامعه جای می‌گیرد.

معماری و شواهد مادی متمایز

معماری و شواهد مادی شاخص از جمله گویاترین بازتاب‌های قدرت سیاسی، سازمان‌دهی اقتصادی و ایدئولوژی حاکم در جوامع پیچیده به شمار می‌آیند (Childe, 1950: 9-10; Adams, 2017: 35-36; Trigger, 1990: 119-120). تغییرات بنیادین در ساختار اجتماعی و سیاسی اغلب هم‌زمان با ظهور سازه‌های مادی خاصی صورت می‌گرفت که نماد توانایی جامعه در بسیج نیروی کار گسترده، تمرکز منابع، و برنامه‌ریزی نهادی بودند. بناهای عظیم و یادمانی نظیر معابد، کاخ‌های حکومتی، دیوارهای دفاعی، شبکه‌های آبیاری و شهرک‌های بزرگ نه تنها کارکرد عملی در سازمان‌دهی اقتصادی، سیاسی و نظامی داشتند، بلکه حامل بار نمادین و ایدئولوژیک مهمی نیز بودند. این سازه‌ها، از یک سو نشان‌دهنده سطح بالای سازمان‌دهی فنی و مدیریتی و وجود نظام‌های پیچیده کارویژه‌ای (Earle, 1991: 1-5) و از سوی دیگر ابزارهایی برای نمایش اقتدار نخبگان و مشروعیت بخشی به جایگاه آنان محسوب می‌شدند (Winter, 2000: 123-125).

تفکیک فضایی بر اساس طبقه و نقش اجتماعی در نظام استقرار نیز یکی از شاخص‌های مادی قابل شناسایی است. محلات نخبگان، مراکز مذهبی-اداری، و فضاهای عمومی-بازرگانی، اغلب در طرح‌ریزی شهرها با سلسله‌مراتبی روشن سازمان می‌یافتند که روابط قدرت و منزلت را در بطن جغرافیای کالبدی تثبیت می‌کرد (Sjoberg, 1960: 111-113). فراتر از کارکردهای اقتصادی و سیاسی، این ساختارهای کالبدی در تقویت هویت جمعی و حافظه تاریخی نیز نقش داشتند. از نگاه پیر نورا (Nora, 1989: 7-9)، بناهای یادمانی به مثابه «مکان‌های حافظه^{۱۹}» عمل می‌کنند و با بازنمایی تاریخ، اسطوره‌ها و ارزش‌های مشترک، انسجام اجتماعی را استحکام می‌بخشند. در این

قدرت از طریق جایگاه‌های حقوقی و اداری است (Weber, 1978). در چنین ساختاری، اطاعت مردم نه از شخص حاکم، بلکه از سمت یا منصب رسمی او صورت می‌گیرد؛ به بیان دیگر، فرد مشروعیت خود را از مقام سازمانی و نه خصوصیات شخصی به دست می‌آورد. نمونه‌های باستانی آن را می‌توان در نظام‌های پیچیده بوروکراتیک مشاهده کرد، مانند دیوان‌سالاری مصر میانه یا دستگاه اداری هخامنشی با ساتراپی‌ها، جایی که قوانین و رویه‌های اداری، عملکرد و اختیارات مقام‌ها را مشخص می‌کرد. مزیت این اقتدار در ثبات و قابلیت پیش‌بینی آن است، هرچند ممکن است انعطاف‌پذیری و خلاقیت را در برابر شرایط نو محدود کند.

^{۱۹} - در اصطلاح پیر نورا، «مکان حافظه» که معادل فرانسه آن (Lieux de mémoire) است، به هر عنصر مادی، نمادین یا آیینی اطلاق می‌شود که در آن، حافظه جمعی یک جامعه متجسم و بازتولید می‌شود (Nora, 1989). این مکان‌ها الزاماً «مکان» به معنای جغرافیایی صرف نیستند، بلکه می‌توانند فضاهای کالبدی، رویدادهای آیینی، نمادها، اشیا یا حتی متون و روایت‌های تاریخی باشند. نورا این مفهوم را در چارچوب تحلیل تحولات حافظه جمعی در عصر مدرن مطرح کرد و معتقد بود وقتی پیوند زنده و ارگانیک جامعه با گذشته‌اش سست می‌شود، جوامع به ایجاد یا بازتعریف «مکان‌های حافظه» روی می‌آورند تا تاریخ، هویت و ارزش‌های مشترک را به شکل ملموس و پایدار حفظ کنند.

چارچوب، معابد عظیم مرکز تلاقی اقتدار مذهبی و سیاسی و کاخ‌ها تجسم عینی شکوه و انحصار قدرت نخبگان بودند. در جوامع باستانی، تلفیق معماری و ایدئولوژی آشکار بود. در بین‌النهرین، زیگورات‌ها نه تنها مرکز آیینی، بلکه سمبل ارتباط حاکمان با جهان الهی بودند (Assmann, 2011: 38-39). مشابه این الگو، در دوره آغاز ایلامی، شواهدی چون معماری شاخص در شوش، تل ملیان یا محوطه‌های مرکزی، نشان‌دهنده وجود یک طبقه حاکم سازمان‌دهنده نیروی کار و مالک منابع بود. این بناها و فضاها با تزئینات نمادین، کتیبه‌ها و مهرهای استوانه‌ای همراه می‌شدند که مستقیماً ایدئولوژی مشروعیت بخش را به شهروندان القا می‌کردند (Dittman, 1986: 67-69).

از منظر باستان‌شناسی، بررسی شواهد مادی و معماری شاخص این امکان را فراهم می‌آورد که سه بُعد اصلی پیچیدگی اجتماعی-سیاسی را به صورت همزمان تحلیل کنیم. نخست، بُعد اقتصادی که در آن میزان و تنوع منابع به‌کاررفته، حجم نیروی کار بسیج‌شده و سطح فناوری‌های ساخت و ساز، بیانگر ظرفیت تولیدی و سازمان‌دهی یک جامعه است. دوم، بُعد سیاسی که از طریق مطالعه میزان تمرکز قدرت، ساختار مدیریتی و شیوه‌های برنامه‌ریزی و نظارت بر پروژه‌های عظیم، می‌توان به الگوی حکمرانی و سلسله‌مراتب تصمیم‌گیری پی برد. سوم، بُعد ایدئولوژیک که در آن پیام‌ها، نمادها و روایت‌هایی که بناها و فضاها شاخص در طول زمان و مکان منتقل می‌کنند، بازتابی از نظام‌های مشروعیت بخش و چارچوب‌های معنایی مسلط در جامعه به‌شمار می‌آید. تلفیق این سه بُعد در تحلیل‌های باستان‌شناختی، تصویری چندلایه و جامع از کارکردها و معانی نهفته در آثار معماری به دست می‌دهد و امکان درک عمیق‌تر رابطه متقابل میان ساختار مادی و نظام اجتماعی را فراهم می‌سازد (Wright, 1977: 382-384; Trigger, 2003: 43-45). به‌ویژه در دوره آغاز ایلامی، هم‌نشینی شواهد معماری، ابزارهای اداری و متون مکتوب (مانند گل‌نشته‌های اداری)، شبکه‌ای از داده‌های هم‌پوشان ایجاد می‌کند که وجود سیستم‌های بوروکراتیک پیشرفته، تقسیم کار تخصصی، و مشروعیت بخشی ایدئولوژیک را مستند می‌سازد. به این ترتیب، معماری و شواهد مادی متمایز نه تنها به‌عنوان یکی از شاخص‌های تشخیص پیچیدگی اجتماعی-سیاسی عمل می‌کنند، بلکه خود در فرآیند شکل‌دهی، تثبیت و بازتولید قدرت و هویت جمعی نقشی فعال و ضروری دارند.

نقدها و بازاندیشی‌های نوین

از دهه‌های پایانی قرن بیستم، مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی که بر رویکردهای تک‌خطی، تکامل‌گرایانه و سلسله‌مراتبی استوار بودند، با موجی از نقدهای نظری و تجربی مواجه شدند. این جریان انتقادی هم‌زمان محصول دو روند بود: نخست، گسترش داده‌های باستان‌شناختی و مردم‌نگاری که شواهدی از تنوع الگوهای سازمانی فراتر از چارچوب‌های کلاسیک را به دست دادند (Yoffee, 2005: 10-12; Feinman, 2013: 343-345)، و دوم، تحولات "معرفت‌شناختی" در علوم اجتماعی که ارزش‌های جهان‌شمول‌گرای قرن نوزدهم را به چالش کشیدند و بر تنوع فرهنگی و نسبی‌گرایی تحلیلی تأکید کردند (Crumley, 2001: 25-27; Blanton et al., 1996: 2-3). با اتکا به این تحولات، نقدهای عمده را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد:

الف: چندمسیره‌گی و نفی جبرگرایی تک‌خطی: یکی از مهم‌ترین چرخش‌های نظری در نقد مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، تأکید بر چندمسیره‌گی^{۲۰} در برابر جبرگرایی تک‌خطی^{۲۱} است. دیدگاه‌های تک‌خطی اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم مانند الگوی تکاملی اسپنسر (Spencer, 1876)، سه‌گانه‌ی «توحش-بربریت-تمدن» مورگان (Morgan, 1877) یا مدل چهارمرحله‌ای سرویس (Service, 1962)، فرض می‌کردند که تمامی

²⁰- multilinearity

²¹- unilinear determinism

جوامع انسانی مسیر مشابه و قانون‌مندی را از حالت‌های ساده به سوی اشکال پیچیده و دولت‌محور طی می‌کنند. در این الگوها، سیر تکامل اجتماعی نه تنها یک‌سویه و خطی تلقی می‌شود، بلکه مرحله‌ها و شاخص‌های گذار نیز به عنوان معیارهای جهان‌شمول ارزیابی می‌گردید (Trigger, 2003: 43-45). با این حال، پیشرفت‌های باستان‌شناسی تطبیقی و قوم‌باستان‌شناسی در نیمه دوم قرن بیستم نشان داد که چنین مدل‌هایی با تنوع واقعی تاریخ انسانی سازگار نیستند (Yoffee, 2005: 10-12; Feinman, 2013: 343-345). مطالعات میدانی و بینا فرهنگی نشان دادند که افزایش پیچیدگی اجتماعی می‌تواند از مسیرهای متعدد و وابسته به بافت حاصل شود؛ مسیرهایی که به شدت تحت تأثیر متغیرهای محیطی، اقتصادی، فرهنگی، فناوری و سیاسی قرار دارند (Wright, 1977: 382-384; Flannery, 1998: 15-17). بر اساس این رویکرد، پیچیدگی اجتماعی دیگر نه یک مقصد همگون و از پیش تعیین‌شده، بلکه یک فرآیند باز، متکثر و انعطاف‌پذیر است که ممکن است در هر نقطه از تاریخ دچار توقف، تغییر مسیر یا حتی عقب‌گرد شود (Feinman & Garraty, 2010: 451-453). به بیان دیگر، هیچ الزام نظری وجود ندارد که تمامی جوامع برای دستیابی به سطح بالای سازمان‌یافتگی، الزاماً باید شکل دولت متمرکز یا دیوان‌سالاری کلاسیک را تجربه کنند (Crumley, 2001: 25-27).

برای مثال، در مناطقی مانند حوضه رودخانه‌ای دره سند، شواهد نشان می‌دهد که شهرهای بزرگ و شبکه‌های تجاری پیچیده بدون ساختار متمرکز قدرت و بدون معماری حکومتی عظیم عمل کرده‌اند (Kenoyer, 1998: 90). این جوامع با تکیه بر شبکه‌های مبادله، استانداردهای وزن و اندازه، و همکاری‌های چندکانونی، به سطح بالایی از کارآمدی و انسجام رسیده‌اند که با الگوهای کلاسیک دولت-محور هم‌خوانی ندارد. در مقابل، در فلات مرکزی ایران و جلگه خوزستان، مسیرهای متفاوتی از تمرکز قدرت، سازمان‌یابی اقتصادی و شبکه‌های مدیریتی در دوره آغاز ایلامی دیده می‌شود که در هر محوطه، تابع شرایط خاص منابع، موقعیت جغرافیایی و پیوندهای منطقه‌ای بوده است (Alizadeh, 2006: 112-115). مدافعان چندمسیره‌گی همچنین به انعطاف ساختارها اشاره می‌کنند: مسیرهای شکل‌گیری پیچیدگی می‌توانند بر اساس نوآوری‌های فناورانه (مانند آبیاری یا متالورژی)، دگرگونی‌های ایدئولوژیک (ظهور مذاهب یا نظام‌های مشروعیت بخش)، یا گسترش شبکه‌های مبادله منطقه‌ای دگرگون شوند و هیچ الگوی خطی واحدی نمی‌تواند تمامی این سناریوها را توصیف کند (Feinman, 2013: 343-345). به این ترتیب، رویکرد چندمسیره‌گی به جای تحمیل یک چارچوب تبیینی واحد، پژوهشگر را به تحلیل زمینه‌محور^{۲۲} و شناسایی منطق داخلی هر جامعه و منطقه فرا می‌خواند. در این چارچوب، پیچیدگی می‌تواند در قالب‌های متمرکز یا غیرمتمرکز، سلسله‌مراتبی یا افقی، کوتاه‌مدت یا بلندمدت شکل گیرد؛ نکته کلیدی، درک وابستگی متقابل عوامل محلی و منطقه‌ای و مسیر خاصی است که هر جامعه در پاسخ به این عوامل طی می‌کند (Yoffee, 2005: 10-12; Crumley, 2001: 25-27). در نتیجه، پذیرش چندمسیره‌گی نه تنها ققنوس‌وار از خاکستر جبرگرایی خطی برخاستن نظریه پیچیدگی را ممکن ساخته است، بلکه افق‌های تازه‌ای برای فهم و بازتفسیر داده‌های باستان‌شناختی گشوده است؛ بویژه در زمینه‌هایی که اشکال پیچیدگی از الگوهای کلاسیک به‌وضوح انحراف دارد و باید با معیارهای متناسب با بافت تاریخی و فرهنگی سنجیده شود.

ب: پویایی، سیالیت و بازگشت‌پذیری ساختارها: یکی از نقدهای محوری بر مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، رد نگاه ایستا و برگشت‌ناپذیر به سیر تحولات نهادی است. در الگوهای تکامل‌گرایانه کلاسیک، ساختارهای سلسله‌مراتبی و متمرکز نه تنها حاصل پیشرفت تصور می‌شدند، بلکه به‌عنوان مرحله نهایی و تثبیت‌شده

در نظر گرفته می‌شدند که امکان بازگشت یا تغییر بنیادی نداشتند (Fried, 1967: 33-; Service, 1962: 110-112; Trigger, 2003: 67-69). اما پژوهش‌های جدید در باستان‌شناسی، انسان‌شناسی سیاسی و نظریه سیستم‌های پیچیده، نشان داده‌اند که ساختارهای اجتماعی-سیاسی در عمل، بسیار سیال، پویا و تغییرپذیر هستند و می‌توانند در طول زمان دچار تغییر فاز^{۲۳} شوند (Crumely, 2001: 25-27; Feinman & Garraty, 2010: 451-453). بر مبنای این دیدگاه، پیچیدگی یک وضعیت ایستا یا خطی نیست، بلکه فرآیندی دینامیک است که از به‌هم‌کنش مداوم مؤلفه‌های درونی جامعه از جمله روابط قدرت، الگوهای تولید و توزیع منابع، ایدئولوژی‌های مشروعیت بخش، و شبکه‌های مبادله با شرایط بیرونی مانند محیط زیست، تحولات اقلیمی، فشارهای جمعیتی، تهدیدهای نظامی یا تماس‌های فرهنگی شکل می‌گیرد (Earle, 1991: 85-87; Turchin, 2003: 54-56). یکی از پیامدهای این پویایی، بازگشت‌پذیری ساختاری است؛ یعنی تغییر مسیر از الگوهای سلسله‌مراتبی متمرکز به سازمان‌های شبکه‌ای یا هم‌رتبه، و برعکس. برای مثال در برخی جوامع باستانی، بحران‌های اقتصادی یا شکست‌های نظامی منجر به تمرکززدایی و شکل‌گیری ساختارهای شورایی و چندکانونی شده است (Blanton et al., 1996: 2-3; Fargher, 2008: 143-145) و در مقابل، در جوامعی که پیش‌تر الگوهای توزیع قدرت افقی داشته‌اند، ظهور تهدیدهای بیرونی یا توسعه فناوری‌های نظامی می‌تواند میزان تمرکز قدرت را افزایش دهد و ساختارهای سلسله‌مراتبی را تقویت کند (Feinman & Garraty, 2010).

مطالعات قوم‌باستان‌شناختی و داده‌های تاریخی متعدد نشان می‌دهند که این تغییرات لزوماً به معنای فروپاشی یا عقب‌گرد به یک وضعیت ابتدایی نیست؛ بلکه می‌تواند بیانگر انعطاف کارکردی و سازگاری نهادی^{۲۴} باشد. به عنوان نمونه، پژوهش‌های کراملی (2001) درباره جوامع اروپای پیش از تاریخ و مطالعات رایت (1977) در جنوب غربی آسیا نشان داده‌اند که الگوهای ترکیبی که در آن عناصر متمرکز و غیرمتمرکز به‌طور هم‌زمان عمل می‌کنند، نه تنها ممکن بلکه بسیار کارآمد بوده‌اند. درک این پویایی، به‌ویژه برای تحلیل باستان‌شناختی، نیازمند ابزارهای تحلیلی و چارچوب‌های نظری متناسب با سیستم‌های غیرخطی است. روش‌هایی چون تحلیل شبکه‌های اجتماعی (Knappett, 2011: 45-47)، مدل‌سازی عامل‌مبنا (Smith, 2021: 112-114)، و رویکردهای برگرفته از نظریه پیچیدگی و خودسازمان‌یابی (Holland, 1995: 21-23; Mitchell, 2009: 32-34) به پژوهش‌گران اجازه می‌دهند تغییرات ساختاری را هم در بعد زمانی و هم در بعد تعاملات بین‌نهادی رصد کنند. این روش‌ها می‌توانند نقاط بحرانی^{۲۵} و لحظات گذار^{۲۶} را که ساختارها جهت‌گیری جدیدی می‌یابند، شناسایی و تبیین کنند. به‌طور کلی، پویایی و بازگشت‌پذیری ساختارها تصویری انعطاف‌پذیرتر و واقع‌بینانه‌تر از پیچیدگی اجتماعی ارائه می‌دهد؛ تصویری که برخلاف مدل‌های کلاسیک، به جای مسیر یک‌طرفه پیشرفت، بر چرخش‌های مسیر، تعاملات چند سطحی، و سازگاری‌های پیوسته تأکید دارد. این نگرش، با گشودن میدان مطالعه به سوی سناریوهای متنوع تغییر و تحول،

²³- phase shift

²⁴- institutional adaptability

^{۲۵} - نقطه بحرانی (Critical Junctures) در نظریه پیچیدگی، نقطه بحرانی به وضعیتی گفته می‌شود که در آن یک یا چند متغیر اصلی سیستم مانند جمعیت، منابع یا سطح تمرکز قدرت به آستانه‌ای می‌رسند که تغییرات بسیار اندک می‌توانند باعث دگرگونی‌های بزرگ و کیفی در کل سیستم شوند. در این وضعیت، الگوهای قبلی دیگر قادر به حفظ ثبات سیستم نیستند و زمینه تغییر فراهم می‌شود.

^{۲۶} - لحظه گذار (Transition Points) لحظه گذار دوره یا رویدادی است که طی آن سیستم از یک وضعیت پایدار به وضعیت پایدار دیگری تغییر می‌کند. این تغییر معمولاً پس از عبور از نقطه بحرانی رخ می‌دهد و با دگرگونی سازوکارها، قواعد و روابط درون سیستم همراه است. لحظه گذار می‌تواند تدریجی یا ناگهانی باشد، اما در هر حالت مسیر آینده ساختار را به شکل بنیادین بازتعریف می‌کند.

امکان تحلیل دقیق‌تر فرایندهای نهادی در جوامع گذشته و امروز را فراهم می‌آورد، به‌ویژه در مناطقی هم‌چون جنوب‌غربی ایران هزاره سوم پیش از میلاد که شاهد دگرگونی‌های متناوب در الگوهای تمرکز و توزیع قدرت بوده‌اند.

ج: مرکززدایی و شبکه‌ای شدن: یکی از نقدهای اساسی بر مدل‌های کلاسیک پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، تمرکزگرایی افراطی و فرض قرار دادن اقتدار مرکزی قدرتمند به‌عنوان تنها شکل بلوغ سازمان‌یابی اجتماعی است (Service, 1962: 110–112; Fried, 1967: 33–35; Trigger, 2003: 67–69). این نگاه، جوامع پیچیده را عمدتاً بر اساس وجود نهادهای متمرکز، مانند یک دولت مقتدر، پادشاهی یا دستگاه بوروکراتیک فراگیر تعریف می‌کرد و سایر اشکال سازمان‌دهی را ناقص یا گذار به‌سوی این وضعیت نهایی می‌دانست. رویکردهای نوین، در مقابل، بر مرکززدایی و شبکه‌ای شدن قدرت تأکید دارند و نشان می‌دهند که انسجام، کارآمدی و پیچیدگی نهادی الزاماً نیازمند تمرکز اقتدار در یک نهاد یا فرد واحد نیست (Crumley, 2001: 25–27; Blanton et al., 1996: 2–3; Fargher, 2008: 143). در این چارچوب، قدرت و تصمیم‌گیری میان چندین هسته یا مرکز نسبی، مانند شوراها، گروه‌های نخبگان، واحدهای خویشاوندی، یا اتحادیه‌های اقتصادی، توزیع می‌شود. این نهادها می‌توانند در تعامل و مذاکرات پیوسته، تعادل قدرت را حفظ و در برابر تهدیدها و تغییرات انعطاف نشان دهند (Kenoyer, 1998: 90; Feinman, 2013: 343).

در این مدل‌ها، ساختار قدرت چندکانونی و شبکه‌ای است. شبکه‌های اجتماعی و نهادی اعم از روابط خویشاوندی، مبادلات اقتصادی، پیوندهای آیینی، یا اتحادهای سیاسی به صورت افقی و متداخل سازمان می‌یابند و مسئولیت‌ها و اختیارات میان بازیگران متعدد توزیع می‌شود (Knappett, 2011: 45; Smith, 2021: 112–114). به جای دستور از بالا، فرآیند تصمیم‌گیری بر اساس ائتلاف‌های موقت، اجماع‌سازی و چانه‌زنی میان کنشگران پیش می‌رود. این الگو، علاوه بر توزیع قدرت، ریسک آسیب‌پذیری ساختاری را نیز کاهش می‌دهد؛ زیرا حذف یا تضعیف یک عنصر مرکزی، کل سیستم را از کار نمی‌اندازد. مطالعات باستان‌شناختی در مناطق مختلف نشان داده‌اند که چنین ساختارهایی در بسیاری از جوامع پیش‌حکومتی و حتی برخی دولت‌های محلی وجود داشته‌اند. برای مثال در تمدن دره سند، شهرهایی مانند موهنجودارو و هاراپا فاقد کاخ‌های سلطنتی یا نشانه‌های واضح اقتدار فردی بودند، اما به مدد استانداردسازی اقتصادی، شبکه‌های مبادله، و سامان‌دهی شهری پیشرفته، سطوح بالایی از نظم و یکپارچگی را حفظ می‌کردند (Kenoyer, 1998: 90–93; Wright, 2010: 145–147). در برخی جوامع آغاز ایلامی فلات ایران، گستره‌ای از پیوندهای منطقه‌ای میان مراکز متعدد، با گردش منابع، نیرو و اطلاعات، بدون یک مرکز سیاسی بلامنازع، عمل می‌کرد (Alizadeh, 2006).

از منظر نظری، این الگوی مرکززدایی شده با مفهوم هم‌رتبه‌گی^{۲۷} پیوند خورده است؛ جایی که عناصر نظام می‌توانند هم‌زمان روابط برابر و نابرابر برقرار کنند و درجه تمرکز قدرت بسته به شرایط، سیال باشد (Crumley, 2001: 27). این بدان معناست که قدرت نه یک‌بار برای همیشه در راس هرم تثبیت می‌شود و نه فرآیند تصمیم‌گیری لزوماً تابع خط فرمان عمودی است، بلکه می‌تواند در قالب شبکه‌ای از گره‌ها و پیوندهای متقاطع بازتوزیع شود. کاربست روش‌های تحلیل شبکه‌های اجتماعی^{۲۸}، مدل‌سازی پیچیدگی و تحلیل جریان منابع نشان داده است که در چنین ساختارهایی، ظرفیت تاب‌آوری^{۲۹} و انعطاف‌پذیری نهادی در برابر بحران‌ها و تحولات، بالاتر از ساختارهای به‌شدت متمرکز است (Mitchell, 2009: 189–191; Knappett, 2011: 45–47). این امر باعث می‌شود که جوامع شبکه‌ای،

27- Heterarchy

28- SNA

29- Resilience

ضمن حفظ انسجام، امکان نوآوری نهادی و سازگاری سریع را نیز داشته باشند. به‌طور کلی، رویکرد مرکززدایی و شبکه‌ای‌شدن با ردّ تک‌الگوی کلاسیک دولت متمرکز بوروکراتیک، افق تازه‌ای برای شناسایی و تحلیل شکل‌های متنوع پیچیدگی اجتماعی گشوده است، به‌ویژه در باستان‌شناسی مناطقی که داده‌های مادی و اسنادی، به‌وضوح وجود سازوکارهای غیرمتمرکز و پیوندهای افقی مؤثر را نشان می‌دهند.

هم‌رتبه‌گی: مدلی جایگزین

مفهوم هم‌رتبه‌گی یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نوآوری‌های نظری در واکنش به محدودیت‌های مدل‌های سلسله‌مراتبی و تمرکزگرا در مطالعه پیچیدگی اجتماعی-سیاسی است. این مفهوم نخستین‌بار توسط کارول کراملی (Crumley, 2001: 27-30) در ادبیات علوم انسانی و باستان‌شناسی وارد شد و به‌سرعت مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف قرار گرفت. برخلاف الگوهای کلاسیکی که پیچیدگی را همواره در قالب روابط عمودی، تمرکز قدرت در رأس هرم و سازمان‌دهی سلسله‌مراتبی می‌دیدند، رویکرد هم‌رتبه‌گی بر تنوع ساختاری، چندکانونی بودن قدرت، و روابط افقی یا متقاطع میان عناصر مختلف اجتماعی تأکید دارد. در تعریف بنیادین کراملی، هم‌رتبه‌گی نظامی سازمانی است که در آن عناصر (اعم از گروه‌ها، نهادها یا حتی افراد) می‌توانند، هم‌زمان یا در شرایط متغیر در روابط برابر یا نابرابر با یکدیگر قرار گیرند، بدون وابستگی الزامی به یک اقتدار مرکزی واحد و پایدار. در چنین نظامی، جایگاه‌ها و سطوح قدرت نه ثابت و یک‌سویه، بلکه سیال، پویا و زمینه‌محور هستند و بر اساس تعامل، رقابت، ائتلاف‌ها و شرایط محیطی دچار بازآرایی می‌شوند (Crumley, 2001). در نظام‌های هم‌رتبه، چندمرکزی و تنوع ساختاری از شاخصه‌های اصلی سازمان قدرت به شمار می‌آید؛ به این معنا که اقتدار و نفوذ نه در یک کانون واحد، بلکه میان چندین مرکز نسبی همچون شوراهای محلی، گروه‌های خویشاوندی، اصناف حرفه‌ای یا رهبران مذهبی به‌گونه‌ای توزیع می‌شود که هر یک می‌تواند در عرصه‌ای خاص ایفای نقش کند (Blanton et al., 1996: 2-4). این ساختار، بر پایه روابط افقی و شبکه‌ای شکل می‌گیرد؛ تصمیم‌گیری و مدیریت نه از طریق فرمان‌های یک‌سویه از بالا، بلکه با اتکا به شبکه‌ای از تعاملات دوسویه، روابط متقابل و مذاکره میان کنشگران اجتماعی پیش می‌رود (Knappett, 2011: 49-51). چنین الگویی، امکان شکل‌گیری ائتلاف‌های موقت یا پایدار را نیز فراهم می‌سازد؛ به‌گونه‌ای که نهادها و گروه‌های اجتماعی می‌توانند بنا به شرایط و نیازها، گردهم آیند و برای مدیریت منابع، مشروعیت بخشی یا مقابله با تهدیدهای داخلی و خارجی توافق‌نامه‌هایی کوتاه‌مدت یا بلندمدت منعقد کنند (Kenoyer, 1998: 95-98; Fargher, 2008: 120-123). افزون بر این، یکی از نقاط قوت بنیادی این رویکرد، انعطاف نهادی آن است؛ یعنی توانایی سازه‌های سیاسی و اجتماعی برای بازتنظیم و بازآرایی خویش در واکنش به تحولات سیاسی، اقتصادی یا محیطی، بدون آنکه پایداری کلی نظام اجتماعی مختل و کل سیستم دچار فروپاشی شود (Crumley, 2001: 27-30). در مجموع، این سازوکارها موجب می‌شوند که نظام‌های هم‌رتبه نه تنها تاب‌آورتر از ساختارهای کاملاً متمرکز باشند، بلکه ظرفیت بالاتری برای نوآوری نهادی و سازگاری با شرایط متغیر نیز داشته باشند.

کاربست مفهوم هم‌رتبه‌گی در باستان‌شناسی پیچیدگی

کاربست مفهوم هم‌رتبه‌گی در باستان‌شناسی، افق‌های تازه‌ای برای تحلیل ماکروتاریخی و بینافرهنگی پیچیدگی اجتماعی گشوده است. این رویکرد به پژوهشگران امکان می‌دهد تا نظام‌هایی را شناسایی و مطالعه کنند که در آنها شاخص‌های کلاسیک دولت متمرکز مانند اقتدار فردی یک‌جانشین، بوروکراسی سلسله‌مراتبی و معماری حکومتی عظیم حضور ندارد، اما به درجات بالایی از انسجام، کارکرد و سازمان‌یافتگی رسیده‌اند (Crumley, 2001: 31-34).

383: 2013, Feinman). در چارچوب هم‌رتبه‌گی، عناصر و نهادهای اجتماعی می‌توانند به‌صورت هم‌زمان در روابط برابر یا نابرابر با یکدیگر قرار گیرند، بی‌آنکه قدرت در یک نقطه‌ی رأس متمرکز شود. از این رو، یافته‌های باستان‌شناختی همچون شبکه‌های بازرگانی گسترده و فرمانطقه‌ای (Wright, 2010; Algaze, 1993: 54)، مراکز چندکانونی مبادله و مذاکره با کارکردهای اقتصادی-سیاسی متمایز (Kenoyer, 1998) و ظهور گروه‌های ذی‌نفوذ اما فاقد تمرکز اقتدار سیاسی کامل (Fargher, 2008: 127-130; Blanton et al., 1996: 5).

سازگاری بیشتری با الگوهای هم‌رتبه‌گی دارند تا با مدل‌های کلاسیک دولت‌محور. چنین داده‌هایی، به‌ویژه در مناطقی که فاقد شواهد قطعی از دستگاه‌های بوروکراتیک بزرگ، کاخ‌های سلطنتی یا ارتش منظم‌اند، نشانه‌هایی از توزیع قدرت میان واحدهای خودمختار و وجود ساختارهای شبکه‌ای در سازمان اجتماعی را آشکار می‌سازند. به‌عنوان نمونه می‌توان در جوامع آغاز ایلامی در فلات ایران و جلگه خوزستان مشاهده کرد، جایی که محوطه‌هایی چون شوش، تل ملیان و تپه یحیی با وجود تفاوت‌های ساختاری از طریق شبکه‌های مبادله منطقه‌ای، اشتراک فناوری و گردش نیروی کار به هم پیوسته بودند، بی‌آنکه یک مرکزیت سیاسی-اداری مطلق بر کل محدوده حکم براند (Alden, 1982). در این محیط‌ها، روابط متقابل میان مراکز، ائتلاف‌های مقطعی، و توافق‌های مدیریتی برای بهره‌برداری از منابع، جایگزین وجود یک حاکمیت واحد شده بود.

یکی از پیامدهای تحلیلی به‌کارگیری چارچوب هم‌رتبه‌گی، پرهیز از آنچه «آناکرونسیسم دولت-ملت^{۳۰}» خوانده می‌شود (Smith, 2003) است؛ یعنی پرهیز از تحمیل الگوهای دولت‌محور مدرن بر جوامع گذشته که واجد ساختارهای سیاسی-اجتماعی متفاوت بوده‌اند. به‌عنوان مثال، بسیاری از جوامع نوسنگی یا آغاز شهرنشینی در اروپا، خاورمیانه و آسیای جنوب‌شرقی که فاقد شواهدی چون پادشاهان فرمانروا، نظام‌های قضایی متمرکز یا ارتش‌های دائمی هستند، در چارچوب کلاسیک ممکن است «پیش‌حکومتی» یا «کم‌پیچیده» خوانده شوند، اما با رویکرد هم‌رتبه‌گی می‌توان آن‌ها را به‌عنوان نظام‌هایی پیچیده با اقتدار چندکانونی، انسجام نهادی جایگزین، و ظرفیت بالای پاسخ‌گویی به بحران‌ها بازشناخت.

از منظر روش‌شناختی، استفاده از هم‌رتبه‌گی در باستان‌شناسی، امکان بازخوانی مجدد داده‌ها را فراهم می‌آورد؛ به این معنا که شواهد پراکنده‌ای که پیش‌تر به‌عنوان «کمبود» در برابر مدل دولت متمرکز تلقی می‌شدند، اکنون می‌توانند به‌عنوان شاخص‌های یک شکل متفاوت پیچیدگی بازتفسیر شوند. این امر به‌ویژه در تحلیل شبکه‌های بازرگانی، نظام‌های تولید و توزیع منابع و سازوکارهای حل منازعه که بدون اقتدار مرکزی قدرتمند کارآمد بوده‌اند، اهمیت دارد. در نتیجه، کاربست نظریه هم‌رتبه‌گی در باستان‌شناسی نه‌تنها دامنه شناخت ما از مسیرهای متنوع پیدایش و تداوم پیچیدگی اجتماعی را گسترش می‌دهد، بلکه ابزار نظری و تحلیلی قدرتمندی برای بازنویسی روایت‌های تاریخی فراهم می‌آورد، به‌ویژه در زمینه‌هایی چون خاورمیانه پیش از تاریخ، جنوب غرب آسیا و مدیترانه شرقی که اشکال متنوعی از سازمان‌یابی اجتماعی، خارج از چارچوب دولت‌های متمرکز، وجود داشته است.

^{۳۰} - آناکرونسیسم دولت-ملت به معنای خطای تحلیلی است که در آن ساختارها و مفاهیم ویژه دولت مدرن، همچون مرزهای جغرافیایی ثابت، حاکمیت متمرکز، دیوان‌سالاری فراگیر، انحصار مشروع خشونت، قانون‌گذاری یکپارچه و هویت ملی مشترک، به جوامع گذشته تعمیم داده می‌شود. این رویکرد، که از قرون هجدهم و نوزدهم در اروپا برپا شده، زمانی که بر جوامعی با ساختارهای سیاسی-اجتماعی متفاوت اعمال گردد، پیامدهای چندگانه‌ای دارد: از یک‌سو اشکال حکمرانی شبکه‌ای، چندکانونی یا هم‌رتبه در گذشته نادیده گرفته می‌شود و از سوی دیگر، این جوامع به ناحق «کم‌پیچیده»، «پیش‌حکومتی» یا «مرحله ابتدایی» توصیف می‌گردند. چنین برداشت آناکرونیک، تنوع واقعی اشکال سازمان‌یابی گذشته را مخدوش کرده و فهم پویایی‌ها و سازوکارهای اقتدار جایگزین مانند شوراهای چندمرکزی، کنفدراسیون‌های قبیله‌ای یا ائتلاف‌های آیینی را دشوار می‌کند. رویکردهایی همچون هم‌رتبه‌گی و چندمسیره‌گی دقیقاً با هدف پرهیز از این خطا شکل گرفته‌اند و بر تحلیل درون‌زای داده‌ها بر اساس زمینه فرهنگی-تاریخی خاص هر جامعه، بدون تحمیل الگوهای برگرفته از دولت-ملت مدرن، تأکید دارند.

جمع‌بندی

بررسی داده‌های باستان‌شناختی، شواهد میان فرهنگی و مطالعات انسان‌شناسی اجتماعی چند دهه اخیر روشن ساخته است که مدل‌های نوین تحلیل پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، با گشودن امکان شناسایی و پذیرش مسیرهای متنوع و چندگانه توسعه نهادی، نگاه ما به سازمان‌یابی جوامع گذشته را به‌گونه‌ای چشمگیر دگرگون کرده‌اند. دیگر نمی‌توان پیچیدگی را در قالب یک مسیر خطی و جبرگرایانه که از «ساده»ترین اشکال اجتماعی به سوی دولت‌های متمرکز کلاسیک حرکت می‌کند، فهمید. در حقیقت، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که تاریخ بشر مملو از نمونه‌هایی است که در آنها، سازمان‌های اجتماعی پیچیده توانسته‌اند سطوح بالایی از انسجام، نوآوری فناورانه، تاب‌آوری در برابر بحران‌ها و موفقیت بلندمدت را محقق سازند، بدون آنکه الزاماً متکی به ساختارهای سلسله‌مراتبی سخت یا تمرکزگرایی اقتدار بوده باشند.

کاربست مدل‌های غیرمتمرکز و شبکه‌ای از جمله رویکرد هم‌رتبه‌گی در شرایط خاص محیطی و فرهنگی، به‌ویژه در مناطقی با پراکندگی منابع، ناپایداری اقلیمی و ضرورت انعطاف‌پذیری بالا، می‌تواند کارآمدتر از ساختارهای متمرکز عمل کند. در چنین بسترهایی، الگوهای افقی و چندکانونی توزیع قدرت، با کاستن از وابستگی سیستم به یک مرکز واحد، ریسک فروپاشی کلی را کاهش داده و امکان واکنش سریع و چندمسیره به بحران‌ها را فراهم می‌سازند. این مزیت به‌ویژه در جوامعی که نیازمند بازآرایی سریع نهادی در مواجهه با تحولات سیاسی، اقتصادی یا زیست‌محیطی هستند، اهمیت بیشتری می‌یابد.

با این حال، این بازاندیشی به معنای نفی کامل مدل‌های کلاسیک نیست. هم تاریخ باستان و هم تاریخ دوره‌های متأخر، نمونه‌های پرشماری از ظهور ساختارهای متمرکز، سلسله‌مراتبی و بوروکراتیک را ثبت کرده‌اند؛ در چنین مواردی، الگوهای کلاسیک همچنان ابزارهای تحلیلی مهمی برای توضیح الگوهای تمرکز قدرت، ساختارهای دیوان‌سالار، قشریندی اجتماعی و سازمان‌دهی منابع هستند. چالش اصلی برای پژوهشگر امروز، اتخاذ رویکردی ترکیبی و انتقادی است که اجازه دهد بر اساس شواهد مادی و زمینه‌های تاریخی-فرهنگی خاص، تعیین شود کدام چارچوب نظری کلاسیک، نوین یا ترکیبی از هر دو در تبیین پدیده‌های مورد مطالعه کارآمدتر است. چنین رویکردی امکان ارائه یک پارادایم چندساحتی را فراهم می‌آورد که پیچیدگی‌های سازمان اجتماعی را در تمام تنوع، چندگانگی و پویایی‌های تاریخی آن بازتاب دهد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این مطالعه بر این نکته بنیادین تأکید دارد که پیچیدگی اجتماعی-سیاسی را نباید پدیده‌ای تک‌بعدی، خطی و ایستا دانست؛ بلکه باید آن را فرایندی چندبعدی، غیرخطی و عمیقاً «وابسته به زمینه»^{۳۱} تلقی کرد. شکل‌گیری و تحول این پیچیدگی، برآیند تعامل مستمر عوامل گوناگون بوده که شامل این موارد است: شرایط محیطی و اقلیمی که بر الگوهای معیشت و سازمان فضایی اثر می‌گذارند، شبکه‌های تعامل و مبادله اجتماعی-اقتصادی که پیوندهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را شکل می‌دهند، نظام‌های ایدئولوژیک و مشروعیت بخش که ساختارهای قدرت را توجیه و تثبیت می‌کنند و نظام‌های مدیریت و توزیع منابع که روابط طبقاتی و نهادی را بازتولید یا بازآرایی می‌کنند.

ترکیب نگرش‌های کلاسیک که بر سلسله‌مراتب، تمرکز و ادغام نهادی تأکید دارند با نگرش‌های نوین که بر چندمسیره‌گی، مرکززدایی، شبکه‌ای‌شدن و هم‌رتبه‌گی تمرکز می‌کنند، بستر یک تحلیل هم‌زمان عمیق و منعطف را

³¹- Context-dependent

فراهم می‌سازد. چنین چارچوب ترکیبی، ما را قادر می‌سازد تا مسیرهای متنوع تحول اجتماعی را بازشناسیم و از محدودیت‌های ناشی از وابستگی به یک سناریوی خطی و واحد فاصله بگیریم. این بازخوانی انتقادی، افزون بر گشودن چشم‌اندازهای نو برای تحلیل داده‌های باستان‌شناختی و اسنادی، پژوهشگر را به طرح پرسش‌های تازه ترغیب می‌کند: به جای جستجوی شواهد دولت‌مندی در جوامع گذشته، باید به دنبال شناسایی طیف گسترده‌ای از سازوکارهای مدیریتی، ترتیبات نهادی و اشکال پیچیدگی بود که الزاماً از مدل‌های اروپامحور یا دولت-ملت‌محور تبعیت نمی‌کنند. بدین ترتیب، بازاندیشی مداوم در نظریه‌پردازی و بهره‌گیری از چارچوب‌های تحلیلی میان‌رشته‌ای و چندوجهی، برای دستیابی به درکی جامع‌تر و واقع‌بینانه‌تر از پیچیدگی اجتماعی-سیاسی، هم در گذشته و هم در چشم‌اندازهای آینده، ضرورتی انکارناپذیر است. این رویکرد، نه تنها به شفاف‌تر شدن ابعاد پویای تاریخ اجتماعی کمک می‌کند، بلکه امکان بهره‌گیری از درس‌های تاریخی را برای مدیریت پیچیدگی‌های معاصر نیز فراهم می‌آورد.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «ساختار نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شوش در نیمه دوم هزاره چهارم: پژوهشی بر پایه گلبشته‌های آغاز ایلامی» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم بوده است؛ بر همین اساس گردآوری مطالب توسط نویسنده اول و نگارش آن تحت نظارت نویسندگان دوم و سوم بوده است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی بین نویسندگان وجود ندارد.

منابع

یوسفی زشک، ر. (۱۳۸۹). پیدایش نهادهای پیش‌حکومتی در فلات مرکزی ایران: خانسالارهای آغاز ایلامی در تپه سفالین پیشوا (رساله دکتری منتشر نشده). دانشگاه تهران.

References

- Adams, R. M. (2017). *The evolution of urban society: Early Mesopotamia and prehispanic Mexico*. Routledge.
- Alden, J. R. (1982). Marketplace exchange as indirect distribution: An Iranian example. In *Contexts for prehistoric exchange* (pp. 83–101). Academic Press.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk world system: The dynamics of expansion of early Mesopotamian civilization*. University of Chicago Press.
- Alizadeh, A. (2006). *The origins of state organizations in prehistoric highland Fars, Southern Iran: Excavations at Tall-e Bakun*. Oriental Institute of the University of Chicago.
- Assmann, J. (2007). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Vol. 1307). C. H. Beck.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
- Blanton, R. E., Feinman, G. M., Kowalewski, S. A., & Peregrine, P. N. (1996). A dual processual theory for the evolution of Mesoamerican civilization. *Current Anthropology*, 37(1), 1–14. <https://doi.org/10.1086/204471>.

- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood.
<https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>
- Carballo, D. M., & Feinman, G. M. (2018). The evolution of complex societies in perspective: Coordination and cooperation in comparative context. *Journal of Archaeological Research*, 26(1), 1–33. <https://doi.org/10.1007/s10814-017-9104-0>
- Childe, V. G. (1950). The urban revolution. *Town Planning Review*, 21, 3–17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>
- Costin, C. L. (1991). Craft specialization: Issues in defining, documenting, and explaining the organization of production. *Archaeological Method and Theory*, 3, 1–56.
- Crumley, C. L. (1995). Heterarchy and the analysis of complex societies. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 6(1), 1–5. <https://doi.org/10.1525/ap3a.1995.6.1.1>
- Crumley, C. L. (2001). Communication, holism, and the evolution of sociopolitical complexity. In J. Haas (Ed.), *From leaders to rulers* (pp. 19–36). Springer.
- Dahl, J. L. (2013). Early writing in Iran. In D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (pp. 233–262). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199733309.013.0054>
- Dahl, J. L., Hawkins, L. F., & Kelley, K. (2018). Labor administration in Proto-Elamite Iran. In A. Garcia-Ventura (Ed.), *What's in a name? Terminology related to the work force and job categories in the Ancient Near East* (pp. 15–44). Ugarit-Verlag.
- Darwin, C. R. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (1st ed.). John Murray.
- DeMarrais, E., Castillo, L. J., & Earle, T. (1996). Ideology, materialization, and power strategies. *Current Anthropology*, 37(1), 15–31. <https://doi.org/10.1086/204471>
- Dittmann, R. (1986). Seals, sealings, and tablets: Remarks on the changing pattern of administrative control from the late Uruk to the Proto-Elamite period at Susa. In U. Finkbeiner & W. Röllig (Eds.), *Gamdat Nasr period or regional style? Papers given at a symposium held in Tübingen November 1983* (pp. 332–366). Ludwig Reichert Verlag.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social*. Félix Alcan. (In French)
- Earle, T. (1991). *The evolution of chiefdoms*. Cambridge University Press.
- Earle, T. K. (1997). *How chiefs come to power: The political economy in prehistory*. Stanford University Press.
- Eisenstadt, S. N. (1963). *Political systems of empires*. Free Press.
- Englund, R. K. (2004). The state of decipherment of Proto-Elamite. In S. D. Houston (Ed.), *The first writing: Script invention as history and process* (pp. 100–149). Cambridge University Press.
- Fargher, L. (2008). Collective action in premodern states. *Current Anthropology*, 49(1), 55–85. <https://doi.org/10.1086/523364>
- Feinman, G. M. (2013). The emergence of social complexity. *Journal of Archaeological Research*, 21(4), 341–376. <https://doi.org/10.1007/s10814-013-9070-7>
- Feinman, G. M., & Garraty, C. P. (2010). Preindustrial states and imperialism: How were economies structured? *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 20(1), 3–25.
- Flannery, K. V. (1972). The cultural evolution of civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 3, 399–426.

- Flannery, K. V. (1998). The ground plans of archaic states. In G. Feinman & J. Marcus (Eds.), *Archaic states* (pp. 15–57). School of American Research.
- Frankfort, H. (1948). *Kingship and the gods: A study of ancient Near Eastern religion as the integration of society and nature*. Chicago, IL: University of Chicago Press. (First Phoenix ed., 1978).
- Fried, M. H. (1967). *The evolution of political society: An essay in political anthropology*. Random House.
- Holland, J. H. (1995). *Hidden order: How adaptation builds complexity*. Basic Books.
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Oxford University Press.
- Knappett, C. (2011). *An archaeology of interaction: Network perspectives on material culture and society*. Oxford University Press.
- Levy, J. (1983). Production organization and the social context of technology: Pottery from the central highlands of Palestine during the Late Bronze Age. *Journal of Field Archaeology*, 10(4), 423–430.
- Mann, M. (1986). *The sources of social power* (Vol. 1). Cambridge University Press.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A guided tour*. Oxford University Press.
- Morgan, L. H. (1877). *Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization* (E. Tooker, Foreword; 1985 reprint). University of Arizona Press.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
- Polanyi, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time* (2nd ed.). Beacon Press.
- Postgate, J. N. (1992). *Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history*. Routledge.
- Scarborough, V. (1993). Water management in the southern Maya lowlands: An accretive model for the engineered landscape. In *Economic aspects of water management in the prehispanic New World* (pp. 17–69).
- Service, E. R. (1962). *Primitive social organization: An evolutionary perspective* (2nd ed.). Random House.
- Shennan, S. (2011). Specialization, exchange and complex societies. *The Antiquaries Journal*, 68, 332–333. <https://doi.org/10.1017/S0003581500069584>
- Sjoberg, G. (1960). *The preindustrial city*. Free Press.
- Skalník, P. (1978). The early state as a process. In H. J. M. Claessen & P. Skalník (Eds.), *The early state* (pp. 597–618). Mouton.
- Smith, A. D. (2003). *Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (2nd ed.). Routledge.
- Smith, M. E. (2021). *Urban life in the distant past*. Cambridge University Press.
- Spencer, H. (1876). *The principles of sociology* (Vol. 1, 3rd ed.). Williams and Norgate.
- Trigger, B. G. (1990). Monumental architecture: A thermodynamic explanation of behavior. *World Archaeology*, 22(2), 119–132.
- Trigger, B. G. (2003). *Understanding early civilizations: A comparative study*. Cambridge University Press.
- Turchin, P. (2003). *Historical dynamics: Why states rise and fall*. Princeton University Press.
- Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom* (Vol. 2). John Murray.
- Weber, M. (1922). *The theory of social and economic organization*. Oxford University Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. University of California Press.
- Wilkinson, T. J. (1982). The definition of ancient manured zones. *Antiquity*, 56(216), 34–48.

- Winter, I. J. (2000). The aesthetics of ambivalence: On the problematics of ‘representation’ and ‘identity’ in imperial Assyrian art. In M. S. Roth et al. (Eds.), *Gender and law in the Hebrew Bible and the ancient Near East* (pp. 106–162). Sheffield Academic Press.
- Wright, H. (1977). Recent research on the origin of the state. *Annual Review of Anthropology*, 6, 379–397.
- Wright, H. T. (2010). Early states in Mesoamerica: A regional approach. *Journal of Anthropological Archaeology*, 29(3), 353–370.
- Yoffee, N. (2005). *Myths of the archaic state: Evolution and complexity in the ancient Near East and Mesoamerica*. Cambridge University Press.